

UDC 94(477.7):81'282(477.7)

THE GREEK LANGUAGE QUESTION IN UKRAINIAN AZOV SEA REGION: OBJECTIVE, SUBJECTIVE AND OTHER SOCIAL AND CULTURE FACTORS

Ye. Chernukhin

PhD (Philology)

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv 01001, Ukraine

geikle@hotmail.com

The problem of endangered languages of the Greeks-Rumeis and the Greeks-Urums is treated as a part of the Greek language question in general. The main features of it are grammatical and lexical differences between the language of the Scripture, an artificial language of the writing speech and education (“katharevousa”), the oral speech and its local variants (dialects). The main factors that had an influence on forming of the language situation in the “Greek world” and Ukrainian Azov Sea region, often resulting in usage of several languages by one person, are determined. Because of the old language shift the problem has two aspects: the Greek itself and the Turkish. The majority of Turkish speaking Christians lived in the central part of Asia Minor and in 17th–19th centuries developed a special Karamanli culture, extinct after the exodus of its bearers to neighbour countries. The Turkish speaking Christians of Crimea and later of the Azov Sea region were a part of this Karamanli culture. After their resettlement in the Azov Sea region both Rumeis and Urums have been Russified and almost had no access to Greek education. In 1926 within the “indigenization” policy all the Greeks of the Soviet Union had to study Modern Greek language in its Demotic form, while the Urums had to study the Crimean Tatar language. Nevertheless the Rumean languages of the Azov Sea region might be treated as separate languages akin to the Modern Greek. At the beginning of the 1930ies due to the efforts of a number of actors the official discourses in Rumean were created. After the change of national policy and massive repressions of 1937–1938 the language questions of the Rumeis and the Urums could not appear in public discussions until the end of the 1950ies. In 1960ies – 1980ies with an active participation of several Kyiv scientists begins a partial reviving of national traditions of the Azov Sea region Rumeis and Urums on a Soviet Union wide scale. But from the end of the 1980ies the promotion of Modern Greek Language into the education programmes of Ukraine took place, including these of the Azov Greeks. Today the implementation of the Modern Greek education has a negative influence on Rumean and Urumean languages and the scale of their usage is constantly shortening. In attempt to avoid their complete extinction a special programme of their revival, a corpus of teaching materials and special educational centers must be established.

Keywords: Azov Sea region Greeks, endangered languages, Greek language question, Rumeis, Urums

Є. К. Чернукін

“МОВНЕ ПИТАННЯ” ГРЕКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАДАЗОВ’Я: ОБ’ЄКТИВНІ, СУБ’ЄКТИВНІ ТА ІНШІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ

“Мовне питання” в найширшому розумінні цього вислову як сукупність проблем, що впливає з усвідомленого ставлення окремих осіб, або їхніх об’єднань,

© 2018 Ye. Chernukhin; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

або суспільства в цілому (представленого будь-якою формою його інститутів) до форми або форм, різновидів функціонування власної мови або до питання статусу цієї мови серед інших (байдуже – споріднених або неспоріднених) мов, є властивим будь-якому суспільству в тому чи іншому вимірі. Зрозуміло, однак, що цей усвідомлений підхід виявляється лише за умов досягнення певного ступеня зрілості як окремих мовців, так і суспільства в цілому, оскільки на попередніх щаблях розвитку мова ще не відокремлюється від системи поведінкових реакцій людини (мовця), не є об'єктом особистісного вибору і функціонує в найбільш природний спосіб, не підлягаючи свідомому корегуванню або зіставленню її з іншими мовами. Найвідоміші нам мовні дискусії описані для мов з найдавнішою писемною історією та літературою, що нараховує не одну тисячу років. У нашому європейському регіоні до таких найбільш вивчених феноменів належить грецька мова з усім спектром її історичних, локальних і стилістичних різновидів, починаючи від пам'яток лінійного письма Б і закінчуючи сучасними грецькими діалектами, що продовжують свій розвиток. До таких ще не згаслих діалектів належить і мова надазовських румеїв, що були переселені до українських степів із Кримського ханату в 1778–1780 роках. Отже, походження, історію та майбутню долю цих діалектів треба розглядати в контексті історії грецької мови в цілому, зокрема враховуючи так зване “мовне питання” в його грецькому вимірі. Іншими словами, це питання є чи не найпершим і найоб'єктивнішим чинником, що впливає на мови надазовських греків.

Дослідженню “мовного питання” в грецькій культурі присвячена значна кількість праць насамперед грецьких філологів і громадських діячів. Найсистемніше це питання викладається в монографії шотландського візантиніста Роберта Браунінга (1914–1997), яка була вперше оприлюднена 1969 р. [Browning 1969]. Невдовзі професор Київського університету імені Тараса Шевченка Андрій Білецький (1911–1995) написав рецензію на цей твір, зазначаючи, що, попри всі переваги дослідження, у ньому бракує відомостей про надазовські грецькі діалекти за російськими та українськими джерелами, а назва “мариупольский греческий диалект” є надзвичайно невдалою. Незважаючи на окремі недоліки праці, професор рекомендував її до найшвидшого перекладу для радянських читачів [Белецкий 1971]. Зрозуміло, що до цієї поради тоді не дослухалися.

“Мовна картина” давньогрецького світу була доволі строката. Велика грецька колонізація поширила давні грецькі діалекти на весь тодішній світ – від західного Середземномор'я до Надчорномор'я і берегів Кавказу. Таке мовне розмаїття не могло тривати надто довго. Поступово перше місце як культурний і політичний центр посідають Афіни. Навколо міста формується так званий “аттичний” діалект, який увібрав риси кількох давніших діалектів. Саме цим діалектом написані найвідоміші давньогрецькі драматичні й прозові твори. Він був узятий за взірєць македонськими царями. Утім, це не означало цілковитого знецінення давніх діалектів: вони існували в літературних пам'ятках, а окремі поети й прозаїки й надалі могли творити, послуговуючись кількома різновидами грецької мови. Ця велич давніх пам'яток і дбайливе ставлення до писемної спадщини відтоді стають головними рисами всієї грецької літературної традиції і в певному розумінні “прокляттям” грецької писемної культури.

Македонські війни і поява низки елліністичних держав були об'єктивною причиною для поширення грецької мови в її нібито аттичному варіанті. Між тим залученість до процесу “еллінізації” надто широких і різноманітних верств іншомовного населення привела до появи так званого елліністичного “койне”, спрощеного аттичного діалекту, добре відомого нам за перекладами і текстами Св. Письма. Так була започаткована й новогрецька мова, але подальший шлях її розвитку був доволі звивистим і охопив близько двох тисяч років. Першого нищівного удару вже на цих початкових етапах формування койне зазнало від трьох ієрархів (у слов'янській

традиції – три святителі: Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Золотоуст). Бувши вихованцями давніх академічних (властиво – аттичних) мовних традицій, вони рішуче виступили проти новотворів і дали народу власні взірці літературної творчості, які пізніше наслідували майже всі св. отці Великої Константинопольської церкви та східних патріархатів. Із творчої діяльності трьох ієрархів починається “аттикізувальний” період грецької літератури, який тривав аж до другої половини XX ст., коли держава нарешті скасувала обов’язкове використання “катаревуси” – штучної мови, що наслідувала давньогрецькі аттичні взірці.

Отже, принаймні з IV ст. після Р. Х. можна стверджувати паралельне існування двох різних за своєю спрямованістю тенденцій у грецькому “мовному питанні”. З одного боку, повсюди продовжувався спонтанний, природний розвиток народної мови на основі койне і, звичайно, локальних діалектів, що чинили опір, але поступово й самі змінювалися під його впливом. На думку більшості мовознавців, такими локаціями, де ще за нових часів зберігалися виразні риси давніх діалектів, були Цаконія на сході Пелопоннесу, два регіони на півдні Апеннінського півострова, колишні історичні території Каппадокії і Трапезунду. Інші грецькі діалекти є нібито прямими похідними від койне або ж питання їхнього походження ще потребує подальшого вивчення, як, до слова, у випадку кримсько-надазовських греків-румеїв [Кисилиер 2006].

Затверджений трьома ієрархами стандарт не міг бути, звичайно, абсолютною догмою і навіть від початку мав своїх опонентів. А проте освіта у Візантійській імперії була побудована здебільшого на аттичних традиціях. Руйнація Візантійської імперії викликала значні зміни в статусі колишніх підданих: значна частина їх підпадала під культурні й мовні впливи загарбників і змішувалася з їхнім загалом. Але ці процеси мали регіональні відмінності. Загальним трендом, звичайно, було зменшення ареалу “ромеїв” – так називали себе всі візантійці. Подекуди відбувалася зміна мови, що попервах не дуже зачіпала традиційну культуру і спосіб життя. Загалом, колишні “візантійці” опинялися в різному мовному й конфесійному оточенні, а отже, по-різному складалася їхня доля. Після захоплення турками Константинополя наприкінці травня 1453 р. на території Османської імперії усі християни були політично відокремлені від Османської держави як міллет – своєрідна культурна і правова автономія в межах мусульманської держави [Clogg 2004a]. Це дало змогу очільникам міллету – константинопольським патріархам та їхнім єпископам – проводити політику консолідації всіх ромеїв як єдиної громади, розділеної на традиційні єпархії та парафії під проводом священнослужителів. Так, принаймні на територіях Османської імперії, утворилися “нові” ромеї, до складу яких увійшли доволі різні за генетичним і культурним походженням групи населення, об’єднані за конфесійно-територіальним принципом. Значна частина їх на той час уже розмовляла тюркськими говірками. Найчисленнішими серед останніх були ромеї історичної області Караман [Miller 1974]. Попри очевидні мовні розбіжності, церква спочатку не дуже переймалася мовним питанням, можливо вважаючи, що шкільна освіта й загалом літературна традиція зможуть згодом повернути тюркомовних християн до рідних “джерел”. Таким чином, боротьба з іншомовними впливами і прагнення до зворотної еллінізації стає наступним об’єктивним чинником у грецькому мовному питанні.

За умов османського тиску на східні патріархати упродовж XVI–XVII ст. ні про яку загальну грецьку освіту та “еллінізацію”, звичайно, не йшлося, хоча окремі центри з підготовки священнослужителів продовжували діяти за старими візантійськими взірцями. Однак із плином часу цивілізаційний поступ зачепив усі боки культурного життя населення навіть Османської імперії. У цей післявізантійський період, особливо в XVII–XVIII ст., у грецьких освітніх закладах поширюються паралельні тексти, написані на “койне”, “еллінікі”, подекуди “апла”, які ритори

(вчителі) використовували для пояснення учням різниці між різними стилями або різновидами грецької мови. На погляд сучасного носія новогрецької мови, усі зазначені різновиди “середньогрецької” мови є доволі незручними для розуміння, але вони свідчать про свідомий пошук виходу з тієї заплутаної ситуації, у якій опинилися насамперед релігійні діячі в намаганні донести до народу хоча б основні засади православної віри.

У XVIII ст. ступінь свідомого ставлення до мови досягає певного краю і надалі стає вже нагальною суспільною проблемою для всіх греків. Очевидно, що парадигму мали б задавати вищі щаблі суспільства. Такими на той час були “фанаріоти” – нащадки візантійського чиновництва й доволі успішні адміністратори турецьких султанів, а водночас палкі прихильники “грецької ідеї” (тобто відродження Візантійської імперії). Їхня мова була продовженням розмовного варіанта тієї штучної мови, що її вигадали святі отці, зі значними впливами канцелярського стилю писарів Фанару – резиденції константинопольських патріархів. Подальше покращення цієї мови через ту саму “аттикізацію” стало гаслом наступних поколінь політиків, церковних діячів і письменників. Саме їхні представники мали вирішальний вплив на формування освітньої політики нової Грецької держави після 1827 р. – перших значних перемог повстанців і спроб налагодити власне національне самоуправління.

Боротьба з фанаріотами на мовному й політичному фронтах тривала від початку їхньої суспільної діяльності – адже ніколи не бракувало талановитих письменників і перекладачів, які створювали твори або переклади доступнішою для народу мовою. Проте боротьба тривала близько 300 років і закінчилася лише в другій половині XX ст. Супротивники увійшли до історії грецького суспільства як “катаревусіанці” та “димотикісти”. На боці перших повсякчас була церква в особі вищих архієреїв, керівники держави, високопосадовці, значна кількість письменників, науковців, які втілювали офіційну мовну політику. На боці “димотикістів” був доволі безправний народ, що розмовляв “іншою” грецькою мовою, а частіше її діалектами, а також численні письменники, згодом – журналісти, які вперто продовжували писати й друкувати твори народною мовою. Тут треба сказати, що в основу цієї літературної “димотики” був покладений новітній (не давній!) іонійський діалект, найяскравіші взірці якого залишили нам поети і прозаїки, що жили на островах, які ніколи не перебували під владою османів (Корфу, Закінт тощо).

Уся ця плутанина з різновидами писемної мови накладалася на основні грецькі діалекти, що здебільшого формувалися на основі загальногрецького койне по всій території Візантійської імперії, відповідно до розриву вертикальних зв’язків між освіченими верствами та її сільським населенням під час розпаду або скорочення території держави. Часом активного формування сучасних новогрецьких діалектів вважається період XIII–XVII ст. Саме тоді відбувалося різке скорочення території імперії, а потому й остаточне її знищення, і, відповідно, тиск загальноприйнятої письмової мови на “просту” повсякденну мову населення ставав дедалі меншим. Водночас не можна забувати й про “старі” грецькі діалекти, а також особливі процеси формування локальних діалектів на маргінесі імперії або “грецького світу”. Окремо треба зазначити й впливи інших мов, серед яких опинилися значні масиви грецького або еллінізованого населення колишньої Візантії. Треба визнати, що на теренах зруйнованої імперії подекуди відбувалася зміна мов, що, з одного боку, сприяла повній асиміляції колишніх ромеїв, а з другого – породжувала “нові” групи населення, до яких можна зарахувати й тюркомовних християн Малої Азії та Криму.

Попри всі ці негативні чинники, значна частина ромеїв зберігала і з кожним новим поколінням відновлювала мову предків у її локальному варіанті. Об’єднавчими чинниками була церква, стародавні звичаї і фольклор. На жаль, мова церкви була загалом незрозумілою для народу, а освіта впродовж століть обмежувалася вивченням грамоти і набуванням вміння читати церковні співи в межах повсякденної служби.

Призначення “катаревуси” як офіційної мови Грецької держави, що остаточно постала 1831 р., мало б перетворити її громадян на носіїв цієї штучно відродженої мови Давньої Греції і стати містком поєднання нової і класичної культур. Пізніше, у другій половині XIX ст., була остаточно сформована ідея єдності античної, візантійської і модерної Греції [Argyropoulos 2001]. На втілення цієї ідеї була спрямована вся освітня робота держави, але марно. Народ продовжував розмовляти димотикою (з місцевими впливами) і не дуже переймався мовними й філософськими питаннями. Значну й своєрідну допомогу димотика одержувала після кожного чергового “приросту” до території Грецького королівства. Залучення нових груп населення, позбавленого упродовж століть системної грецької освіти, а отже, і щастя навчатися катаревуси, додавало сили “народній” мові та ускладнювало викладання “правильної”. Зрозуміло, що грецьке населення тих регіонів, що не були історично грецькими або були надто віддалені від нових центрів, тепер уже новогрецької культури, залишалося наодинці зі своїми мовними питаннями і розмовляло “як уміло”. Великим випробуванням для новогрецької мови були події 1921–1923 рр., коли до континентальної Греції переїхало понад мільйон біженців з Туреччини. Більшість із них знала турецьку мову краще за будь-яку грецьку, значна частина були носіями понтійських або каппадокійських діалектів, близько половини геть не знали грецької мови, бо були нащадками анатолійських (східних) християн. Ці останні впродовж XVIII – початку XX ст. спромоглися вибудувати свою особливу культуру, інтегровану (поза конфесійною тематикою) швидше до “тюркського”, аніж до “грецького” світу. Розчинення всіх цих переселенців у новогрецькому середовищі тривало десятиліттями, а у випадку понтійців не є остаточною, позаяк багато з них ще й сьогодні зберігають свою мову на побутовому рівні, а науковці плідно вивчають особливості їхніх говірок [Елоева 2004].

Остаточна й очікувана перемога димотикістів у другій половині XX ст. насправді не була вже й така повна, як про це колись мріялося. За століття, ба й навіть тисячоліття існування принаймні двомовності різновиди грецької мови увесь час наближалися один до одного, утворюючи граматично простіші “вищі” стилі і лексично багатші “нижчі”. Так постала сучасна літературна новогрецька мова. Офіційна “смерть” катаревуси теж не означала її “поховання” десь на цвинтарі мертвих мов. Вона продовжує жити не тільки в текстах, що ними й досі рясніє грецька культура слова, а й у розмовах на “високі” теми, у цитуваннях законів тощо.

Підсумовуючи, варто відзначити, що, беручи до уваги певні конфесійні імперативи, офіційною мовою Великої Константинопольської церкви, східних патріархатів і пізніше Елладської церкви завжди була архаїчна “аттикізувальна” мова св. отців і койне Св. Письма. Побудована на її основі катаревуса була офіційною мовою держави та освіти, газет і почасти літератури. Попри всі труднощі з її розумінням, населення мусило потрохи підвищувати свій рівень мовної компетенції, принаймні це стосувалося “освічених” осіб. Водночас, поза вузьким письмовим дискурсом і нечисленним колом диваків, населення користувалося димотикою або локальними говірками.

Доля грецької мови серед тих груп, де відбувалася зміна мови, доволі сумна. Навіть у церковній службі вона поступово втрачала сакральний характер і мала поступитися іншим мовам, а в побуті подекуди набувала магічних функцій.

* * *

Найвіддаленішими від центрів грецької культури за всіх часів були греки західного Середземномор’я і Надчорномор’я, історичні долі яких досить схожі. Першопочатком для них була Велика грецька еміграція, що тривала з VIII ст. до Р. Х. Упродовж століть нащадки перших мігрантів жили в містах – державах-полісах, плекаючи традиції своїх метрополій. Їхня подальша доля зазвичай мало досліджена,

хоча Візантія в найкращі свої часи мала значний вплив на “заморські” території, а Велика Константинопольська церква за всіх часів намагалася тримати їх під опікою. У модерні часи ці уламки давньогрецького світу з’являються вже у вигляді сільського населення тих областей, де колись розквітали давньогрецькі поліси. Їхня мова, очевидна і близька, але дещо “спрощена” родичка новогрецької, погано піддається науковим реконструкціям у тому, що стосується її походження й розвитку.

На теренах України таким давньогрецько-візантійським уламком є греки Надззовської зони. Особливістю цієї групи є двомовність, подібна до тієї, що існувала в Османській імперії до зазначеного вище переселення більшості християнського населення до Грецького королівства. Близько половини кримських християн зберігали давні грецькі діалекти, але решта їх утратила й користувалася тюркськими. Це відбилося в узагальнювальних самоназвах: грекомовні християни називали себе “румеї”, а тюркомовні – “уруми”. Ані перша, ані друга назва не мали етнічного навантаження в сучасному розумінні. Ромеями, тобто римлянами, як уже зазначалося, були всі піддані Візантійської імперії, а тюркомовні османи, відповідно до характеру своєї мови, називали їх усіх “рум(лар)”, подібно до того, як вони називали Константинополь “Істамбул”, запозичуючи грецький вислів “εις τὴν Πόλιν” – “до Міста”. Хоча принагідно відзначу, що для греків як таких на Сході ще здавна існувало інше визначення – “Юнан”, яке походить від географічної назви “Іонія” (звідси й назва іонійського діалекту).

Через низку об’єктивних обставин кримські румеї та уруми перебували в непростих і досить складних відносинах із грецькою культурою, культурою Кримського ханату та Османської держави. Так, румеї, хоча й були носіями новогрецьких діалектів, давно за мовними ознаками відійшли від головного стовбура грецької мови, представленого на той час сумішкою зазначених вище стилів або різновидів писемної мови і діалектами, що розвинулися далеко від Кримського півострова або принаймні поза зв’язками з ним. За таких умов ні про яке розуміння Св. Письма й загалом релігійних текстів з боку пересічного вірного не було й мови. Побутове спілкування румеїв з носіями діалектів балканської Греції або островів потребувало якщо й не зусиль, то принаймні тривалого часу для усвідомлення всіх граматичних і фонетичних відмінностей. Можливо, трохи ближче до румеїв були носії малоазійських грецьких (понтійських) діалектів, які, ймовірно, підтримували безпосередні зв’язки з Кримом упродовж століть [Спірідонов 1930].

Жодне джерело не свідчить про те, що в Криму за будь-яких часів, починаючи з пізнього Середньовіччя, могли існувати значні просвітні центри, подібні до тих, що їх утримували греки в Константинополі, Смирні, Яссах та інших осередках. Єдиними центрами освіти були церкви, при яких зазвичай можна було навчитися лише грамоти і церковного співу. Від повного культурного й навіть релігійного занепаду румеїв рятувало знання сусідніх тюркських діалектів або османського койне. Насамперед це давало можливість розуміти церковну проповідь і по змозі користуватися текстами Св. Письма і св. отців – спочатку в рукописах, але вже впродовж XVIII ст. і за друкованими джерелами [Чернухін 2006а; Чернухін 2009; Чернухін 2012]. Через тюркські діалекти окремі особи могли долучатися й до османської культури в її світській, зрозуміло, частині. Таким чином, з боку румеїв могло відбуватися не тільки природне, спонтанне засвоєння тюркських мов, а й свідоме вивчення їх як мов вищої культури і панівної еліти. Знання тюркських мов відкривало більше соціальних можливостей, тоді як вивчення грецької, навіть якби це було можливо в умовах Криму, могло обіцяти лише примарне долучення до міфічної давньогрецької культури і захмарної патристики.

У порівняно кращому становищі нібито перебували тюркомовні греки-уруми, діалекти яких були дуже близькі кримськотатарським і навіть османському койне, що, ймовірно, панувало на південному узбережжі Криму. Подібна ситуація склалася

і з малоазійськими караманцями, які вже на зламі XVI–XVII ст. розвинули власну, ще “неканонічну” релігійну літературу і виразно тиснули через своє духовенство на Константинополь у справі визнання своєрідного “мовного” права “східних християн”, як вони себе називали. Враховуючи їхню вагу як пастви, Константинополь пішов на поступки, і до кінця XVIII ст. “східні християни” створили велику кількість творів релігійного змісту, записаних грецькою абеткою, але тюркськими діалектами. Авторами були ієромонахи, єпископи, ймовірно, “караманського” походження або такі, що служили серед тюркомовних православних. Здається, єдиним обмеженням з боку Фанару було негативне ставлення до офіційного перекладу Св. Письма і служби Божої (тобто літургії). Проте неофіційні, не визнані Вселенським престолом тексти перекладів поширювалися в списках, ними користувалися при всіх церквах, де паства краще розуміла тюркські діалекти, аніж грецьке койне. Ця “караманлійська” літературна традиція розвивалася в річищі загальних світових течій, ставала дедалі більше світською, досягла певного zenіту напередодні I світової війни [Salaville and Dalleggio 1958; Balta 1987; Clogg 2004b] і була повністю знищена за наслідками “малоазійської катастрофи” і Лозаннського декрету від 30 січня 1923 р.

Переселені 1778 р. з Криму християни після майже дворічних поневірянь на теренах Подніпров’я облаштувалися в призначеному для поселення місці на північ від гирла річки Кальміусу. Розійшлися за старими громадами, наскільки це було можливо. Після значних людських утрат не всі громади були спроможні самостійно порядкувати на степових просторах України, отож об’єднувалися в нові. Проте головними засадами в розмежуванні по селах були мови, насамперед грецькі і тюркські діалекти. Лише в одному випадку село було нібито змішаним – Великий Янісоль (Велика Новосілка), але насправді йшлося про дві частини села на протилежних берегах річки. Окремо відійшли й грузини з волохами, які, у свою чергу, пізніше відокремилися від грузинів. Нову “столицю” – Маріуполь склали колишні містяни Криму, майже стовідсотково тюркомовні. Утім, на той час кримськотатарське койне ще було всім зрозуміле і якоїсь “мовної ізоляції” через різницю між мовами або говірками як такої ще не було.

Переселення 1778–1780 років мало майже такі само катастрофічні наслідки для кримських греків, як переселення малоазійських християн до Греції 1921–1923 років. І перші, й другі склалися з двох мовних груп – грецької та тюркської. Незважаючи на засадову різницю між цими групами, мова “сторони, що приймає” обернулася на ворожу до них обох. Якщо в Криму або Малій Азії християни були залишені сам на сам зі своїми мовними питаннями й самостійно вирішували освітні питання і чи треба вивчати якусь іншу мову, то після переселення вони опинилися в жорстоких умовах несприйняття їхніх мов як таких. Вивчення панівних державних мов ставало умовою виживання.

Між тим після виходу з Криму відбулася перша своєрідна інституалізація кримських православних на теренах Російської імперії в етнічній площині як “греків”, адже саме так вони названі в урядових документах тієї доби. Надалі, попри всі внутрішні мовні й культурні розбіжності, це стає їхньою офіційною самоназвою в російськомовних дискурсах [Якубова 1999b].

На противагу малоазійським християнам у Греції, кримські (з 1780 р. – надззовські) греки перші десятиліття тішилися відносно культурною автономією. Не тому, що режим був демократичним, радше тому, що це була ще периферія імперії, і що там робилося – не дуже когось цікавило. Мрії грецьких просвітителів Євгенія Вулгаріса (1716–1806) і Никифора Феотокіса (1731–1800), які, до речі, тривалий час жили в Україні, щодо освіти маріупольських “співвітчизників” не мали значного впливу на громаду. Приватні школи, здається, були вже на початку XIX ст., але деталі їхньої діяльності нам не відомі. Перші громадські школи були відкриті лише через 40 років після переселення [Бацак 2010, 74–77]. Але й тоді російський уряд

не міг або, радше, не хотів забезпечувати переселенців навчальною літературою або будь-чим у цьому сенсі – адже ще не прийшов “історичний” час і на російській школи. А проте громада існувала, і очевидно, що в освітній сфері та загалом у справі “документальній” – йдеться про листування, звіти, обліки тощо – була продовжена кримська традиція, адже й там існувала формальна автономія християнського “міллету” під проводом архієрея. Справді, якщо звернутися до матеріалів Готсько-Кафської митрополії в Криму і перших років після переселення, можна легко пересвідчитися, що писали тюркськими говірками чи, швидше, письмовим варіантом кримськотатарської або османської мови [Гаркавець 1999; Чернухін 2016а]. Грецька мова в її письмовому варіанті виникає лише в листах головних архієреїв і загалом священнослужителів. Хоча варто додати, що підписувати своє ім’я, нехай з помилками, намагалися майже всі.

З російською, чи, можливо, краще сказати – з українською мовою, виселені з Криму християни зустрілися дуже швидко. Їхнє вимушене перебування в селах з українським населенням упродовж тривалого часу – від шести місяців до майже двох років, залежно від групи переселенців, давало істотний поштовх до вивчення нових для них мов. Після облаштування на нових місцях їх усіх нібито залишили в спокої, але треба розуміти, що в Маріуполі, попри заборону проживання “інших” народів, росіяни та українці все ж таки були – за різних обставин. Недарма маріупольський протопоп Трифілій, не знаючи російської мови [Дрига 2008а; Дрига 2008b], сумлінно виписує у своєму зошиті грецькою абеткою різні слова й вислови, особливо ж типові фрази, переважно українські, необхідні для виконання обов’язків духівника [Чернухін 2016а, 167–181].

Уперше питання стосовно мови переселенців чітко пролунало в листі архієпископа Никифора Феотокіса до маріупольської громади. У листі йшлося про школу, яку планував відкрити ще останній предстоятель кримських християн Ігнатій Гозадинов († 1786). Визначаючи характер викладання предметів і головні засади школи, преосвященний ясно зазначає мови: грецька та російська [Латышев 1915]. На перший погляд, у тому нема нічого дивного, тим більше несподіваного. Імовірно, на своїй батьківщині – на о. Корфу – Никифор Феотокіс так само чесно запропонував би включити до шкільної програми ту саму грецьку та ще італійську як “державну” мову. Однак у Надазов’ї були цілком інші “греки”, іншого походження та освітнього рівня. Гарною ілюстрацією для висвітлення цієї теми є переклад листа преосвященного, що його виконав Трифілій Карацоглу для своїх співвітчизників. Це переклад місцевою мовою, тобто тюркською “вернакулярною” [Чернухін 2016а, 220–231]. Отже, запланована в Маріуполі школа мала навчати тюркомовних хлопчаків грецької і російської мови. Щодо останньої, то нема сумнівів у її необхідності, хоча й ця ідея зустріла своїх супротивників.

Відомо, що в перші роки після переселення до Надазов’я дітей маріупольців навчав Костянтин Схоларій і, можливо, ще й афонський чернець Агатангел. Навчали по-старому, за церковними книжками. Бувши носіями димотики, могли, вочевидь, навчати й простішої мови. Але, враховуючи кількість дітей, їхню тюркомовність і відсутність будь-якої системи, результати такого навчання були мізерними. Після від’їзду названих вчителів відомостей про навчання в Маріуполі 1780-х років не маємо.

Після відкриття нарешті першої “загальної” школи в Маріуполі і невдовзі церковного (духовного) училища формально розпочалося вивчення грецької мови [Бацак 2010, 77]. Але звернімо увагу – навчати в той час вміли тільки письмової мови, про яку вже йшлося, тобто катаревуси. І це природно – текстів димотикою майже не існувало як таких. Основними навчальними текстами залишалися церковні служби – у кращому разі. У гіршому – псалтир і Св. Письмо. До того ж у першій половині ХІХ ст. в Російській імперії не існувало жодного навчального закладу, де б готували

викладачів грецької катаревуси або димотики. Подекуди в духовних академіях викладали давньогрецьку. При великому особистому бажанні студенти могли опанувати катаревусу й димотику, якщо мали спілкування із заїжджими греками.

А проте якісь навички з грецької мови окремі маріупольці мали. Випадково збережені записки урума Івана Савича Куркчу (вживається також у формі Курчі) засвідчують, що в першій половині XIX ст. окремі представники вищих прошарків надазовської громади, будучи тюркомовними, доволі охоче записували до щоденника грецькі, російські, українські і навіть італійські тексти [Чернухін, Пірго 2013]. Отже, міська освіта якось просувалася вперед.

Це політичне, економічне й освітнє забуття, у якому перебували кримські християни в Надазов’ї принаймні до середини XIX ст., відіграло позитивну роль у збереженні їхніх природних діалектів. Не можна відкинути й думку про те, що діалекти продовжували розвиватися, можливо, зливатися або, навпаки, роз’єднуватися вже на нових теренах. Опосередковано про це свідчить змішаний характер більшості сіл (у межах мовної групи), а також перехід грузинського й волоського сіл на діалекти сусідніх “грецьких” сіл та сучасна самоідентифікація їх як греків. Здається, те саме трапилося і з мешканцями села Анадоля, заснованого понтійцями 1826 р. посеред Маріупольського округу. Дослідження XX – початку XXI ст. показали неістотну різницю в мові села Анадоля щодо сусідніх “кримських” діалектів.

Уведення в останній третині XIX ст. системи земських шкіл, відкриття перших гімназій не порушили стану грецьких діалектів, оскільки шкільні навчальні плани аж ніяк не сприяли вивченню додаткових іноземних мов [Бацак 2010, 103–111]. Вивчати давньогрецьку могли лише в класичних гімназіях, до яких потрапляли одиниці румеїв або урумів, а наслідки можливих впливів, як ми розуміємо, зважаючи на різницю між мовами, були нульові. Таким чином, ані для румейських, ані для урумських діалектів Надазов’я жодної загрози тодішнє нав’язування вивчення грецької мови, принаймні так, як це відбувалося в XIX ст., не становило.

Інша річ – поширення російської (зрозуміло, у її південному варіанті). Як уже зазначалося, одразу після переходу на українські терени постало питання спілкування з місцевим населенням. Очевидно, що кримськотатарське койне мала замінити інша мова “міжнародного” спілкування. Першим був перекладений російською мовою Маріупольський суд. Хоча документи, складені тюркськими мовами або навіть і грецькою, можна віднайти у справах суду, але загалом вони укладені російською. Треба визнати, що сфера використання російської мови весь час зростала. Її потроху вивчали в школах, вона була потрібна в будь-яких справах поза межами рідного села або округу.

Вважається, що культурна і, відповідно, мовна автономія округу була порушена 1859 р., коли в окрузі дали дозвіл селитися представникам інших народів. Хоча насправді контакти греків із болгарами, німцями, євреями, українцями та ін. активізувалися вже в першій половині XIX ст. Проте що стосується мови, то можна припустити, що значні зміни відбулися саме в місті. У записках урума Івана Куркчу 1830–1840-х років ці впливи російської культури досить помітні. Він особисто записував пісні, вірші, робив виписки з текстів релігійної та світської тематики. Отже, спочатку хаотичне, а згодом дедалі системніше поширення російської мови після 1859 р. стало набувати масового характеру, хоча, ймовірно, ще довго не зачіпала жіночого й дитячого сегментів населення. Проте майже всі чоловіки, мешканці Маріуполя, могли вільно спілкуватися російською. За указом від 1864 р. в Російській імперії були заборонені “рідні” мови, окрім російської, але навряд чи це якось впливало на азовських греків, які не спромоглися вибудувати систему національної освіти.

Свідоме ставлення до мовного питання, давно очевидне для решти грецького світу, не здавалося таким на теренах Російської імперії. За своїм суспільним статусом

та освітою мусили висловлюватися стосовно мови надазовських греків і, можливо, якимось упливати на події принаймні декілька осіб. Першим відомим і дотичним до з'ясування мовного стану надазовських греків був єпископ Катеринославський Гавриїл (Розанов, 1781–1858). Проте в його розлогіх працях бачимо лише типові посилання на “кримськотатарську мову” і “зіпсовану грецьку” [Гавриїл 1848]. Ці штампи триматимуться в літературі десятиліттями.

Цікавим видається для нас ставлення до рідної мови з боку двох найвидатніших представників надазовської громади XIX ст. – Серафима Антоновича Серафимова (1818–1884) і Феоктиста Аврамовича Хартахая (1836–1880). Вони представляли різні мовні групи. Перший був нащадком священників урумського села Керменчика, другий – сином дрібного службовця з румейського села Чердакли. Серафим Серафимов закінчив Київську духовну академію, де вивчав грецьку мову в її офіційних різновидах. Пізніше плідно працював із грецькими історичними документами, створив нарис про “кримських християн на берегах Азовського моря” [Серафимов 1998]. У його розвідках можна знайти чимало цікавих спостережень і важливих фактів, але даремно було б шукати якихось думок стосовно збереження рідної мови або хоча б її мовознавчих студій. Бачимо лише самі штампи щодо турецької або татарської мови, зіпсутої (стосовно літературної) грецької тощо. Очевидно брала гору його конфесійна свідомість, повністю підпорядкована офіційній чи, можливо, неофіційній позиції Синоду, яка не передбачала розвиток “зайвих” для православ'я мов. За життя о. Серафима був виданий і наказ про заборону служіння в єпархії іншими мовами – йшлося про грецьку і, ймовірно, тюркські переклади Св. Письма, які, як свідчать документи, були поширені в Надазов'ї і в другій половині XIX ст. [Чернухін, Гальченко 2015].

Більшу мужність у захисті рідної мови міг би виявити Феоктист Хартахай. Не піддаючи сумніву його заслуги у справі заснування в Маріуполі гімназичної освіти, мусимо констатувати, що мовними питаннями він не переймався. У його доволі суперечливих і суб'єктивних поглядах на долю кримських християн [Хартахай 1864] не знайшлося місця для висловлень із приводу майбутньої освіти й загалом перспектив рідного народу. Між тим він був добре обізнаний зі станом справ, наскільки нам дають змогу судити про це його фольклорні зошити 1850-х років і пізніші записки 1870-х. Так, перебуваючи в Сартані під час своїх вакацій, він переписав низку новогрецьких, російських та урумських пісень – це одні з найдавніших записів такого роду¹. На початку 1870-х років Феоктист Хартахай укладає список румейських слів з перекладом і посиланням на їхнє походження (у випадку татарських запозичень). Назва цього твору зазвичай цитується для змалювання ставлення Феоктиста Хартахая до рідної мови. Справді, у назві “словарь умирающего наречия” [Чернышева 1959] можна вбачати натяк на усвідомлення з боку автора загрозливого стану рідної мови. Однак жодних інших рухів стосовно виправлення такого стану мови Феоктист Хартахай не робив. До того ж на той час його характеристика була очевидним перебільшенням, якщо не припустити, що йшлося лише про мешканців Маріуполя, по-перше, урумів, які ніколи не знали румейських діалектів, а по-друге, всі містяни справді вже добре знали російську. Ця відсутність визначеної думки щодо рідної мови доволі дивна для сходознавця, яким нібито мав бути Ф. Хартахай за освітою. Але ще дивніше, можливо, те, що Ф. Хартахай свого часу гаряче підтримував Тараса Шевченка, а отже, мав би поділяти його думки з приводу статусу української мови – але ж не висловлював подібних думок щодо рідних йому діалектів. Цікаво, що Ф. Хартахай теоретично міг бути ознайомлений із творчістю перших народних поетів з румейського кола, наприклад Леонтія Хунагбея (вживається також як Хонагбей) (1853–1918).

Наприкінці XIX ст. вийшла друком праця “Мариуполь и его окрестности” [Мариуполь... 1892], яка до цього часу є однією з найцікавіших збірок з історії маріу-

польських греків. У додатках були вміщені зразки народної творчості – всі тюркськими діалектами, записані кириличною абеткою. І це дуже показово. З одного боку, у місті справді жили переважно тюркомовні уруми, з другого – укладачі не дуже дбали про розмежування діалектів за мовними групами і презентацію різних мовних прикладів. Для них усі вони, тобто діалекти, були частиною фольклору, і не більше того.

Підсумовуючи нашу розповідь про події XIX ст., що мали або могли мати дотичність до мовного питання надазовських греків, треба знову сказати, що жодних мовознавчих баталій, притаманних грекам інших частин “грецького світу” з найдавніших часів, а особливо упродовж XIX ст., у Надазов’ї не було. Їхні рідні говірки були позбавлені права навіть бути записаними за якоюсь граматичною системою, а збережені для нас письмові дискурси були наслідком винятково суб’єктивних творчих рухів окремих осіб, хоча й віддзеркалювали об’єктивну картину як лінгвістичної ситуації в цілому, так і особистісних преференцій укладачів. Навчання офіційних різновидів грецької мови, переважно давньогрецької або катаревуси, відбувалося несистемно, нерегулярно й зачіпало незначну кількість осіб у Маріуполі або найбільших румейських селах. Зрозуміло, що ніякого істотного впливу на румейські говірки таке навчання не мало. Єдиними свідченнями про чужорідні грецькі впливи на азовських греків треба визнати уламки новогрецької літератури, народних пісень, а отже, і лексичних запозичень, які зафіксовані в тих рідкісних румейських та урумських рукописах XIX ст., що збереглися.

* * *

Тюркські діалекти Надазов’я загалом залишалися поза будь-якою увагою російських дослідників і місцевих “просвітителів”.

До негативних наслідків XIX ст. треба зарахувати відсутність будь-якого роду “легітимізації” існування надазовських греків як окремішньої меншини після 1859 р. За наслідками низки указів вони були зрівняні в правах з усіма іншими православними міщанами й селянами Російської імперії, а розбудова національної культури ставала суто приватною справою, до якої вони ще довго не будуть готові через низький рівень освіти й національної свідомості.

Початок XX ст. мав би внести значні корективи у ставленні до мовного питання й загалом до питань етнічного самовизначення. У цей час в індустріалізованому Маріуполі й дещо “капіталізованих” селах виникають нові осередки з вивчення грецької мови й культури [Бацак 2010, 152–153]. Але, очевидно, повільніше, аніж це відбувалося в міських осередках інших “російських” греків. Серед румейського населення дістають поширення твори Леона Хунагбея і Дем’яна Бгадиці (1850–1906), інших авторів-румеїв. Це було започаткуванням зовсім іншого етапу розвитку мови – становлення національної літератури, яка зазвичай передуює усвідомленню “мовного питання”. Про особисту творчість урумів або стан справ у царині тогочасного тюркського фольклору нам відомо менше. Імовірно, до Надазов’я, як і колись до Криму, надходили “караманлійські” книжки, тепер уже й світського змісту, але відомостей про це обмаль.

Цей імовірний мовний і культурний поступ надазовських греків був перерваний початком I світової війни. Значний поштовх різноманітним національним ініціативам дала Лютнева революція 1917 р. Влітку відбувся Перший загальноросійський з’їзд греків у Таганрозі, де були представлені й надазовські громади [Οι Έλληνες... 1997]. Питання національної освіти було одним із найгостріших – як це, зрештою, було й за всіх попередніх віків. Однак уперше греки мали усвідомити, що вони всі різні, а їхні “рідні” мови не дають їм можливості навіть порозумітися. Понтійські греки, представлені значними громадами Катеринодарського краю, обстоювали понтійську мову, греки Криму й Одеси – балканську димотику, надазовські, здається,

загубилися в цих лінгвістичних суперечках, не маючи власної аргументованої думки. Наступного року надазовські греки вже мали нагоду збиратися окремо в межах Української Народної Республіки та Української Держави і порушити питання про “національну персоніфікацію” або культурну автономію. Однак подальший перебіг історії відклав усе майже на десять років. За цей час відбулося чимало жахливих подій, але, попри значні людські втрати, і румейські, і урумські діалекти встояли та регулярно відновлювалися на тлі економічної ізоляції села під час громадянської війни, голоду і повільного відродження господарства.

Несподіваний поштовх етнічним спрямуванням надазовців дала радянська влада. Після XII з’їзду ВКП(б) і III Всеросійського з’їзду рад держава проголосила політику “коренізації” [Якубова 1998]. Уперше румеї та уруми дістали право й навіть обов’язок використовувати рідні мови у формальних зв’язках між собою і державою. Це спричинило мовний хаос, позаяк була втрачена давня письмова традиція – майже ніхто не знав грецької абетки, а діалекти не були взаємозрозумілі. Писали хто як міг, кириличними літерами, власне так, як це вряди-годи робили принаймні останні 70 років, відтоді як помирали останні “грамотні” люди. Це “грецьке” мовне питання не могло залишитися поза увагою радянської влади, яка вважала себе відповідальною за просвіту народу. Без обговорення, без погодження з місцевими громадами 10 травня 1926 р. на Всесоюзній нараді з питань просвіти й культурного будівництва серед грецького населення СРСР була прийнята постанова про те, що всі греки мають вивчати й, відповідно, вживати на письмі димотику, яка є мовою пролетаріату Грецького королівства. В ухваленні цієї постанови очевидна участь якогось комінтернівського лобі і грецьких політичних емігрантів, але це питання ще треба досліджувати [Baranova 2017].

Це, з одного боку, було правильне рішення, бо в ньому не йшлося про штучну катаревусу, але воно прямо зачіпало інтереси компактного грецького населення Краснодарського краю, загалом Кавказу та українського Надазов’я, де ніколи не знали балканської димотики. Поза всяким сумнівом, рішення було корисним для греків Криму, Одеси, Києва та інших громад, де були згодом створені умови для вивчення новогрецької мови. Не можна сказати, що понтійські або надазовські громади не чинили опір такому рішенню. Тому для вивчення “грецького мовного питання” в СРСР були створені особливі комітети, організовані експедиції [Араджиони 1999, 25–29]. Проте державна “еллінізація” в межах політики “коренізації” [Якубова 1998, Якубова 1999b)] набиравала обертів і голоси ентузіастів рідних говірок загубилися поміж звітів відповідальних осіб, які жваво доповідали про успіхи. Для виконання освітніх завдань у Маріуполі при педагогічному технікумі було створено грецьке відділення (з 1930 р. – Грецький національний педтехнікум). За три літні місяці 1926 р. були підготовлені перші вчителі новогрецької, що роз’їхалися по селах. Щорічна кількість студентів, стажистів, які перебували на навчанні в технікумі, перевищувала 500 осіб [Калоєров 2017, 505].

Однією з особливостей радянської “еллінізації” було створення “нової двадцятилітерної” грецької абетки. Були “спрошені” диграфи і дифтонги, скасовані “зайві” літери.

Тюркомовні уруми теж підпадали під коренізацію, але в іншому вимірі. Їх за мовою зрівняли з кримськими татарами, які на той час проживали в Кримській АРСР у складі Російської Федерації. Відтак урумів заплутали в мовному й загалом культурному відношенні набагато більше, ніж румеїв. За всіма звичаями молоді радянської влади діяти треба було рішуче й швидко: отож їм спершу спробували надавати навчальну літературу арабською абеткою турецькою мовою, потому латинською абеткою тією самою мовою, нарешті кириличною абеткою кримськотатарською мовою. Для урумів як таких, з їхніми чотирма діалектами, здається, ніхто нічого не писав. Загалом тема коренізації (чи, може, “татаризації”?) урумів ще чекає на дослідження.

Зважаючи на численні звіти з місцевих шкіл з викладанням новогрецької мови, на загальний опір румейського населення, якість учителів і показники охоплення дітей шкільного віку, неважко зробити висновок про повну невдачу цього освітнього проекту в царині навчання такої “рідної мови” через низку об’єктивних і суб’єктивних причин [Якубова 2004a]. А проте були й інші наслідки, які для нас, а особливо для самих румеїв, набагато важливіші за ці недолугі спроби нав’язати народу ще одну іноземну мову, та ще й як рідну. Насамперед уперше в “російській” історії греків вони були легітимізовані як національна меншина: створено національні райони, округи, проголошено національну освіту й курс на розбудову національної культури.

За час еллінізації з’явилася нова, національно орієнтована інтелігенція, яка, попри всі марення про комунізм, була віддана своєму народові і намагалася якомога краще служити його культурному розвитку [Якубова 2004b]. Заснований 1932 р. в Маріуполі грецький театр додавав краси всій цій справі [Захарова 2012], а перші румейські літератори [Хаджинова 2004], яких влада намагалася зробити носіями загальногрецької димотики, один за одним переходили на вживання народної мови у своїх почасті наївних і недосконалих творах та перекладах. Публікації рідними діалектами набирали сили також у друкованій продукції: газетах, часописах [Улуян 1989]. Між тим опір населення, і зокрема нової інтелігенції, “димотикізації” греків СРСР викликав негативну реакцію Москви. 21 квітня 1934 р. відбулася I Всесоюзна грецька нарада, яка підтвердила вживання в СРСР димотики для всіх освітніх закладів, газет і літератури. Утім, дозволялося вживати діалекти як допоміжні засоби для зменшення прірви між новогрецькою мовою та мовами грецьких національних меншин, рухаючись повсякчас у напрямку до першої. Після цієї постанови кількість публікацій діалектами стрімко падає [Οι Έλληνες... 1997, 379–380].

Уся ця історія з “еллінізацією” закінчилася так само раптово, як і почалася. З другої половини 1937 р. почалося згортання різних “інститутів” коренізації, під кінець року були вже заарештовані тисячі здебільшого навіть не дотичних до процесу греків, на початку 1938 р. значну частину їх розстріляли, багатьох засудили до різних покарань [Джуха 2006; Трагедія... 2017]. Партія виправдала всі ці жахи постановою № 324 Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) від 13 березня 1938 р. “Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей”. Постановою були засуджені “буржуазно-націоналістичні елементи”, що “підривали проведення сталінсько-ленінської національної політики”.

У вирішенні чи, швидше, розгляді мовного питання надазовських греків брали участь деякі визначні постаті як старої російської науки, так і нової радянської наукової еліти. Серед перших треба відзначити російських істориків-елліністів переважно церковного напрямку Івана Івановича Соколова (1870–1932) і Дмитра Спиридоновича Спіридонова (1871–1938). Хоча їхні внески в історіографію несумірні, обидва були однаково усунені радянською владою від активної професійної діяльності і мусили пристосовуватися до нових реалій. Д. С. Спіридонов уперше виїхав до Надазов’я влітку 1926 р. як представник Таврійського музею [Спіридонов 1930]. Наступного року до цих “надазовських експедицій” приєднався І. І. Соколов. Як уже було зазначено, рішення про мову для радянських греків на той час було вже схвалене. Та все ж запланована низка експедицій для з’ясування мовної ситуації в Надазов’ї була таки здійснена упродовж наступних років. Інша справа, що матеріали тих експедицій не збереглися і судити про результати можна лише за кількома публікаціями учасників. З погляду загального мовознавства та елліністики для нас важливо, що вперше була представлена дещо умовна, але все ж таки наукова класифікація грецьких діалектів, з якими мали справу дослідники. За ступенем спорідненості з новогрецькою мовою усі надазовські діалекти були розділені на п’ять груп, починаючи від найближчих до неї “гурзуф-ялтинських” говірок і далі до “малолянсьольської”. Ця частина їхнього завдання була виконана сумлінно й загалом відповідала

тогочасним науковим стандартам. Окрім питань типологізації діалектів, дослідників цікавили їхня історія і фольклор. І. І. Соколов уклав перші в російській історіографії розлогі нариси з історії кримських і надазовських греків [Соколов 1930; 1932]. Проте недоліком його праць є надмірні реверанси в бік нової комуністичної ідеології, намагання писати мовою газети “Правда” або “Известия” [Якубова 2006]. Стаття Д. Спірідонова, надрукована українською мовою [Спірідонов 1930], заклала основи вітчизняної елліністики, але була загалом менш інформативна, аніж праці І. Соколова, і торкалася дрібніших питань. Обидва вчені за переконаннями були свідомими “неоелліністами”, тому питання розвитку надазовських румейських діалектів їх не дуже хвилювало. Їхнє невисловлене, але очевидне ставлення до мовного питання можна викласти так: народні говірки варто було б описати, укласти словники і перейти до викладання населенню літературної новогрецької мови. Чи мали їхні праці, оприлюднені в спеціальних виданнях уже після розгортання в Надазов’ї вивчення новогрецької мови, якийсь відгук чи вплив на перебіг подій, важко сказати. Найвиваженішою була позиція харківського професора В. Д. Гавриленка, члена ВУНАС, який певний час керував “грецькими студіями” в Україні, але його власні розвідки десь загубилися, а плани видання матеріалів за результатами експедицій до Надазов’я не були реалізовані [Якубова 1998].

До грецького мовного питання мають безпосередню дотичність дві мовознавчі праці тієї доби. Одну з них уклала румейка Олександра Гаргала (Кассандра Костан, 1897–1939) [Чернухін 2014с]. Це було, здається, перше наукове видання румейських фольклорних та авторських текстів, записаних також під час зазначених експедицій [Костан 1932]. Мовознавчий бік цього видання був надзвичайно бідний як на сьогоднішній погляд, проте вже сам факт оприлюднення румейських матеріалів був украй позитивним явищем. Публікації мали бути продовжені, але цього не сталося, можливо, через політичні переслідування чоловіка О. Гаргали Андрія Ковалівського (1895–1969). Нарешті, останньою змістовною публікацією, що прямо стосується нашої теми, була розвідка професора Ленінградського університету Максима Сергієвського (1892–1946) за результатами експедиції 1934 р. На відміну від попередніх дослідників, М. Сергієвський зосередився на описуванні однієї говірки – сартанської [Сергиевский 1934]. На той період уже були сповна відчутні деякі наслідки еллінізації, які не міг не побачити філолог-мовознавець. Так, незважаючи на поступ у поширенні мережі новогрецьких класів, різниця між мовами й опір населення вивченню іноземної мови створювали умови для консолідації частини літераторів навколо ідеї просування “до друку” й використання у творчості румейських діалектів. Перше місце в цьому посів сартанський діалект, який дедалі частіше можна було побачити на сторінках газет і часописів, що виходили грецькою мовою. Водночас описаний М. Сергієвським сартанський діалект на той час уже не був таким уже “незайманим”, як це можна було б уявити. На думку сьогоднішніх дослідників, при описуванні діалекту М. Сергієвський часто спирався вже на друковані тексти, на мову, яка вже відчула впливи новогрецької та інших румейських діалектів [Лингвистическая... 2009, 14]. Розвідка М. Сергієвського, попри всі недоліки й неповноту, була знаковою працею, яка вказувала на можливості як самого сартанського діалекту, так і на перспективу створення в майбутньому “румейської мови”, тобто наддіалектного утворення, покликаного об’єднати всіх румеїв.

Важко сказати, чи змогли б румеї в разі продовження програми еллінізації подолати новогрецьку експансію і відстояти свою мову. Цілком очевидно, що до цього схилилися місцеві уродженці, навіть ті з них, що опанували новогрецьку і вже створювали нею свої поезії і прозу. Після подій 1937–1938 років питання мовного й культурного відродження, ймовірно, відкрито не обговорювалися в Надазов’ї років двадцять.

Наступний етап вивчення й почасти просування в розв’язанні мовного питання в Надазов’ї пов’язаний з іменами двох видатних українських елліністів, викладачів

Київського університету імені Тараса Шевченка – Андрія Олександровича Білецького і Тетяни Миколаївни Чернишової (1928–1993). Їхня перша експедиція до Надазов’я відбулася влітку 1952 р. Потому вони тривали з перервами до 1977 р., а письмове листування, особисті зустрічі з надазовськими греками, відвідування ними вже старих учителів відбувалися до останніх днів життя учених.

Цікаво, що для зближення з представниками румейської літератури довоєнної доби, якого прагнула Т. Чернишова, знадобилися роки. Тільки після 1956 р. колись “еллінізовані” румеї наважилися писати листи рідною мовою, представити на суд київським ученим історичні розвідки, вірші, переклади [Чернухін 2014a]. Писали кирилицею з додаванням двох грецьких літер.

Своєчасне оприлюднення матеріалів експедицій до румейських сіл, статті й частини дисертації Т. Чернишової сприяли свого роду реабілітації або черговій легітимізації надазовських греків як національної меншини, позбавленню від комплексу “буржуазно-націоналістичного елемента” [Чернухін 2014b]. З початку 1960-х років за сприяння А. Білецького румеї перейшли в наступ. Були використані перевірені радянські засоби: збірка перекладів з “Кобзаря” Тараса Шевченка [Чернишова 1976], зі “Слова о полку Ігоревім”, нарешті, з нагоди сторіччя Леніна – збірка поезій “Ленін живе” [Чернухін 2016b]. Ця боротьба за місце в літературі “братніх народів” розтяглася більш ніж на десять років. Лише 1973 р. в друкарні Київського університету вдалося видати збірку “Ленін живе”. За вимогами друкарської дільниці А. Білецький трохи переробив абетку й додав два кириличні диграфи замість двох грецьких літер. На тлі цих невеличких перемог румейський поет Антон Шапурма (1911–1987) був прийнятий до лав Спілки письменників України. Але на цьому перемоги цього другого етапу “відродження” закінчилися [Балабанов, Пахоменко 2006]. Спорадична поява віршів румейською мовою в локальній пресі нікого особливо не лякала, їхні переклади українською або російською нікого не цікавили, і загалом мовне питання якимось ущухло на тлі економічного і складного зовнішньополітичного життя країни.

У мовознавчій площині “перемоги” й наслідки діяльності київських учених були менш відчутні. Хоча за 25 років були обстежені майже всі румейські села, перше дослідження Т. Чернишової урзуф-ялтинської говірки виявилось й останнім з огляду на ґрунтовність і можливість подальшого використання матеріалів. На жаль, повний текст дисертації з багатючими додатками ніколи не оприлюднювався [Чернухін, Горбач та ін. 2014, 127].

Ставлення А. Білецького і Т. Чернишової до типології румейських говірок, їхнього статусу серед інших новогрецьких діалектів доволі заплутане, враховуючи письмові свідчення й усні висловлювання різних часів. Загалом вони підтримали стару типологію за ступенем близькості діалектів до новогрецької мови. Можливо, лише тому, що не спромоглися скласти достатньо повні описи інших говірок для порівняння різних мовних рівнів і з’ясування відповідних міждіалектних кореляцій. У різні роки вони вживали трохи різні назви у визначенні “зряддя” спілкування надазовських румеїв. Це “румейська мова”, “кримськорумейський” діалект або діалекти, сартанський (урзуф-ялтинський, малоянісольський тощо) діалект або говірка і т. ін. [Белецкий 1964; 1969] Насправді це термінологічне питання зовсім не другорядне. Але на дослідників тиснули з одного боку мовознавчі традиції СРСР, а з другого – грецькі колеги [Χατζηδάκη 1999a]. Ставлення останніх пояснити простіше. Для грецьких мовознавців упродовж століть аксіоматичним було твердження про єдину грецьку мову – без споріднених мов, – яка нині представлена новогрецькою. Усе решта – побічні продукти її розвитку, тобто внутрішні діалекти. Якщо ми вживаємо, як це прийняли більшість дослідників, термін “румейські діалекти”, то справді виникає потреба назвати мову, діалектами якої вони є. Але таким чином мусимо визнавати принаймні п’ять діалектів новогрецької в українському Надазов’ї,

над якими, звичайно ж, височить надбудова у вигляді літературної новогрецької мови. Некоректність цього підходу полягає в тому, що надазовські (а до того – кримські) діалекти не брали участі у формуванні сучасної новогрецької мови, розвивалися упродовж багатьох століть (як не тисячоліть) далеко від неї, а отже, є таким самим самостійним відгалуженням від давньогрецьких діалектів або елліністичного койне, як та сама новогрецька. У разі ж використання терміна “говір” стосовно “знаряддя” спілкування в кожному з сіл треба, за такою самою логікою, шукати над ними якийсь діалект, що об’єднує їх, якого, звісна річ, не існує. Для того щоб уникнути цієї мовознавчої пастки, треба прийняти як факт одну доволі неприємну для певної категорії осіб річ. “Знаряддя” спілкування, або “мови” в загальному сенсі слова, віддзеркалюють рівень культури конкретного суспільства, його історію, обслуговуючи різноманітні його потреби, але не більше того. Загальна “надмова” надазовських румеїв за сукупністю історичних причин ще не утворилася. У Криму кожне село мало свою “мову” і не дуже переймалося “мовами” інших сіл. Такий стан “мовних” справ загалом властивий архаїчним суспільствам, які й досі зустрічаються на теренах різних континентів. І ніхто там не шукає “об’єднавчу” мову для групи навіть і споріднених говірок. Іншими словами, деякі “мови” існують у кількох іпостасях, не створюючи спільну, якусь об’єднавчу чи гібридну споруду, а їхнє походження від єдиної колись мови не доведене. Якщо для архаїчних спільнот це правило, то для “розвинених”, можливо, це й не завжди так. Але й це останнє твердження дуже відносне. Албанська мова існує принаймні у двох діалектах без “посередника”, так само норвезька. Тобто не існує єдиної “албанської” або “норвезької” мови. До речі, нема й “китайської” і ще багатьох інших. Отож почасти “мовні поневіряння” румеїв мають причиною невизнання існування в сучасному світі різновидів новогрецької мови, на єдності якої наполягають грецькі мовознавці.

Зі смертю Т. Чернишової і А. Білецького румеї втратили своїх найкращих захисників, а українське мовознавство – єдиних вітчизняних фахівців у цьому складному питанні.

Мовне питання стосовно надазовських урумів постало з усією гостротою в той самий період “коренізації” 1920–1930-х років. На жаль, змістовні дослідження цієї теми не проводилися. Загалом, тогочасні уруми були пасивнішими за румеїв, а кримськотатарська мова виявилася прийнятнішою для них, аніж новогрецька для румеїв. За статистичними відомостями можна припустити, що ті вчителі, яких готували на “татарському” відділенні Маріупольського педагогічного технікуму з 1929 р., а також у Кримській АРСР, навчали дітей урумів кримськотатарської мови щонайменше до 1938 р. Імовірно, вони так само, як і “грецькі” вчителі, у мові викладання з часом потроху наближалися до місцевих говірок, аби не бути надто смішними або незрозумілими для своїх учнів. Якийсь загальний вплив на мову та фольклор урумів ця “татаризація”, звичайно, мала. Серед дописувачів Т. Чернишової та А. Білецького були уруми, але переважно красназнавці. Здається, що в літературному “відродженні” кінця 1950–1960-х років уруми були не такі активні. Утім, на “поетичних” хвилях тих років з’явилися й перші повоєнні урумські тексти. Дослідження їхньої мови теж відбувалося з великим запізненням і не так плідно, як дослідження румейських говірок. Після статті Сайфі Нізамовича Муратова (1919–1994) [Муратов 1963] була значна перерва до 1980-х років, коли їхні діалекти почав описувати Олександр Миколайович Гаркавець. Завдяки його працям ми можемо судити про певну подібність “мовного питання” урумів до детальніше розглянутого вище “питання” румеїв [Гаркавець 1981]. Чотири урумські говірки, які ще можна віднайти в Надазов’ї, “за інших соціально-політичних обставин”, як пише О. Гаркавець, “можна було б вважати за окремі мови” [Гаркавець 1993]. Тобто ми знову маємо справу з архаїчним станом мовної культури, відсутністю надбудови у вигляді

спільного або зрозумілого всім носіям окремих говірок діалекту або мови. На жаль, описи урумських говірок О. Гаркавця мають дещо обмежений “попередній характер”, не дають можливості цілком зрозуміти граматичний устрій, лексичний склад мови або її діалектів [Гаркавець 1986, 1999].

Гіршим у порівнянні з румейськими діалектами є стан справ з урумською лексикографією. Єдиним відомим мені укладачем урумського словника був Ф. Оглух, але його матеріали десь загубилися [Чернухін 2016b]. Словник О. Гаркавця, виданий як другий том його збірки “Уруми Надазов’я” [Гаркавець 2000], містить нібито слова до першого тому, а тому не є словником урумської мови в загальноживаному сенсі цього слова.

Підбиваючи підсумки розгляду й спроб розв’язання мовного питання надазовських румеїв та урумів за радянської доби, звернімо увагу, що обидва “відродження” – як 1920–1930-х років, так і 1960–1980-х – були ініційовані іззовні. Перший раз – за наказом партії більшовиків, другий – з ініціативи “комсомолки” Тетяни Чернишової. Звичайно, зерна цих ініціатив проростали на підготовлених площах, що прагнули цього росту, але це відбувалося як реакція на сторонню активність. Звідси невтішний висновок, що румейська та урумська людності загалом були нездатні виявити подібну ініціативу і швидше схилилися до пасивного споглядання тих руйнівних процесів, що знищували їхню культуру.

Під час обох “відроджень” легко помітний злет “лірично-романтичної” активності і звернення до народних джерел. Це очевидна загальна риса всіх культур на певному етапі – на основі фольклору розвиваються насамперед “легкі” жанри: пісні, балади, ліричні вірші, переклади, публіцистика. Для подальшого розвитку літератури потрібна більша зрілість суспільства. Без поступу в розбудові освіти і зростання національної свідомості, без зворотного зв’язку така початкова “лірично-романтична” література душе швидко перетворюється на забавку окремих осіб, вузького кола інтелектуалів, які задовольняють особисті творчі амбіції [Kisilier 2017]. Саме це й трапилося за часи обох “відроджень”. Хоча очевидно, що перспективи національного відродження 1930-х років у сенсі розбудови широких національних мовленнєвих дискурсів були набагато реальніші, аніж у 1980-х роках. Справді, особистісні здобутки румейських та урумських поетів та прозаїків цієї останньої радянської доби все менше могли впливати на процеси подальшого зросійщення нащадків кримських християн. Держава дозволила інтелектуалам гратися в “рідну мову”, але ніяк не дбала про її розвиток і загалом намагалася не дуже пропагувати ще одну “додаткову” національну культуру.

* * *

З другої половини 1980-х років радянське суспільство увиходить до нової доби, яка не тільки докорінно змінила стару ідеологію сприйняття народів та етнічних груп, а й привела до появи низки самостійних держав і вже вкотре ініційовала різного роду відцентрові національно орієнтовані рухи. Усі греки СРСР, а після 1991 р. – греки новостворених незалежних держав, раптом звернули погляди на Грецьку Республіку як джерело і гаранта їхньої культури та етнічної самосвідомості. На тлі давніх романтичних уявлень про “історичну батьківщину” і нових проектів співробітництва були забуті наукові дослідження, які досить чітко визначали ступені спорідненості тих чи інших груп “греків” із сучасним населенням Греції і новогрецькою мовою. Українські греки атакували Міністерство освіти УРСР, а пізніше так само України, з вимогою включити новогрецьку мову до списку мов народів УРСР (пізніше – України), дозволити її викладання в середній школі, забезпечити навчальними посібниками тощо. Не можна сказати, що ці ініціативи зовсім не мали успіху. Напівофіційно новогрецьку мову почали викладати в різних місцях, зокрема в школах, уже з кінця 1980-х років. У 1990-х роках вона була включена до загальноосвітніх програм багатьох українських шкіл, і зокрема в Києві. Для багатьох

з'явилася можливість відвідати історичну батьківщину [Kaurinkoski 2018]. Усі поспіхом кинулися вивчати новогрецьку...

Нечисленні голоси науковців, ентузіастів національного руху, які намагалися донести до “народу” або можновладців правду і нагадати сумний історичний досвід 1920–1930-х рр., не були почуті [Чернухін 2006а; Білецький 2012]. 1994 р. грецькі мовознавці з Університету Аристотеля в Салоніках запланували дві експедиції для вивчення стану надазовських грецьких діалектів. Однак перша експедиція стала останньою через невтішний висновок експертів після опрацювання матеріалів, зібраних у всіх румейських селах. На думку науковців, у Надазов’ї не залишилося природних носіїв діалектів, якщо розглядати справу за академічними стандартами. Усі так звані “носії” здатні на продукування лише обмежених мовленнєвих дискурсів, плутаються у вимові і виборі слів, повсякчас переходять на російську мову й загалом вживають дуже багато запозичень. Експерти піддали критиці саму класифікацію говірок, справедливо зазначаючи, що вона побудована за зовнішніми стосовно діалектів ознаками “спорідненості з новогрецькою мовою”, без урахування генетичних зв’язків між самими діалектами. Так само критично поставилися вони до фонетичних описів діалектів, виконаних попередніми радянськими дослідниками. На жаль, сучасний стан мови, на думку грецьких мовознавців, не підтверджує давні класифікації та описи діалектів через неможливість зібрати повноцінний матеріал. А отже, вони схильні вважати, що йдеться про один “маріупольський” діалект, що поділяється на декілька говірок, зв’язки між якими наразі важко дослідити. Усі говірки є відносно зрозумілими, тобто їхня лексика загалом може бути пояснена в межах новогрецької мови (за винятком, зрозуміло, запозичень). У передмові до підготовленого науковцями опису “маріупольського діалекту” Х. Симеонідіс зазначив, що відбувається його остаточне згасання “не без підштовхування з боку новогрецької мови” [Συμεωνίδης, Τομπαΐδης 1999]. Роком пізніше дослідниця з Центру Грецької мови в Салоніках Аспазія Хадзідакі обстежувала чотири румейські села Надазов’я і дійшла майже таких самих невтішних висновків [Χατζηδάκη 1999b].

Справді, ця вже третя в історії Надазов’я новогрецька експансія, так само як і дві попередні, була покликана знищити місцеві мови на користь “загальногрецької”, яка є мовою культури грецького народу. Звинувачувати тут Грецьку Республіку важко й недоречно, оскільки вона охороняє свої генетичні інтереси, чесно захищаючи і підтримуючи грецьку діаспору будь-де. Колись дрібна держава, утворена завдяки Великому державам на Пелопонесі і в Атиці 1831 р., зрештою спромоглася за сто наступних років перетравити різномовне балканське й пізніше малоазійське населення, що чисельно перевищувало ту початкову кількість “греків”, що вибороли незалежність. Ще в середині ХХ ст. в Грецькій Республіці панували локальні діалекти новогрецької, можна було почути албанську, волоську, тюркські мови. Сьогодні “неновогрецька” зберігається в окремих селах, а грецькі діалекти – лише на окремих територіях. Отож у межах грецької парадигми надазовські румеї підпадають під дію тієї самої мовної політики, що має на меті перетворення всіх “греків” на однорідну новогрецьку масу відповідно до давньої ідеї тяглості грецької культури від античності до сьогодення.

Між тим ніяк не можна прирівнювати в сенсі ані “мовного питання”, ані культури громадян Грецької Республіки до греків – громадян України.

За всіх етапів розбудови Грецької держави, починаючи з 1831 р., її громадяни були занурені в освітні, церковні, політичні та інші суспільні процеси, вербалізація яких відбувалася грецькою мовою, байдуже, про який її різновид ідеться в кожному конкретному випадку. Натомість у Російській імперії кримські християни опинилися в іншому мовному контексті та ось уже майже 240 років перебувають під мовним тиском неспоріднених мов, не маючи можливості цього уникнути. Розчинення діалектів і локальних говірок у загальноприйнятній спорідненій мові є, очевидно,

загальним природним процесом, який важко зупинити без підвищення статусу діалекту або його фізичної чи політичної ізоляції. Повільний і природний процес поглинання діалектів “вищою” мовою не спричиняє втрату національної або локальної ідентичності. Звичайно, з погляду мовознавців, і ці процеси є негативними, оскільки назавжди втрачаються вербальні коди, синтаксичні схеми, рідкісні лексеми, які мають значення для окремих поглиблених лінгвістичних студій. Проте, за рідкісними винятками, не йдеться про знищення народів. Спроби нав’язати румеям Надазов’я вивчення новогрецької мови завжди були шкідливими за умов відсутності початкової освіти рідною мовою. На щастя, через сукупність причин ці спроби довго були невдалі і за умов регулярного відновлення нових генерацій мовців не мали відчутних наслідків. Проте сьогодні, коли відновлення носіїв рідної мови майже не відбувається, додаткове навантаження у вигляді ще однієї іноземної мови може стати останнім цвяхом у домовині, у котрій уже перебувають румейські діалекти, готові до поховання. Що ж стосується урумських говірок, то ставлення до них з боку влади було невизначеним, тому їх воліли радше не помічати. XXI ст. не принесло до українського Надазов’я ніяких особливих змін стосовно “мовного питання” [Чернухін 2006b]. Голоси останніх захисників рідної мови вже майже вщухли або ледь чутні поміж яскравих звітів про виконання освітніх, музичних, спортивних та інших культурних заходів. Активне зросійщення населення колишніх румейських та урумських сіл продовжувалося принаймні до 2014 р., коли через чергові об’єктивні причини в Україні відбувся злам у сприйнятті російської мови й культури.

Між тим на початку 2000-х років відбулася низка важливих подій, що додають нам певного оптимізму. Філологи із Санкт-Петербурзького університету звернули увагу на греків українського Надазов’я і провели низку різних лінгвістичних досліджень. Упродовж кількох років були здійснені колективні та особисті експедиції до низки румейських та урумських сіл з метою збору лінгвістичних, етнографічних, статистичних матеріалів. За наслідками цих експедицій була видана колективна монографія [Лингвистическая... 2009], що дає змогу трохи інакше поглянути на надазовські говірки, що згасають, і навіть висловити сподівання на їхнє відродження.

Не спростовуючи вже раніше висловлені думки щодо остаточного занепаду й згасання румейських та урумських діалектів, наші колеги взялися досліджувати їх у тому стані, у якому вони перебувають. Цей підхід не тотожний “академічному”, який загалом зневажає “неповноцінних” носіїв. Акцент у дослідженнях був зроблений на тих формах діалектів, у яких вони продовжують функціонувати, попри всі лінгвістичні та соціальні обмеження. Таким чином було доведено, що більшість діалектів ще продовжують виконувати певні комунікативні функції, а це означає, що коло їхнього використання ще може бути розширене. Але для цього треба створювати особливі, почасти “технічні” й штучні умови, допомагаючи діалектам конкурувати із загальноновживаними мовами (українською та російською). Серед інших важливих висновків – використання так званих “ізоглос” і загалом нових підходів до старого питання класифікації. Нові методи дають змогу інакше поглянути на процеси формування діалектів, а головне – передбачити їхнє майбутнє або, навпаки, повернутися трохи назад у минуле. Усе це дозволяє приймати ті чи інші суб’єктивні рішення стосовно мови на основі мовознавчих спостережень і виважених рекомендацій. До очевидних здобутків петербуржців належить також перший підручник урумської мови [Смолина 2008]. Особливістю його є те, що він є спробою об’єднати різні діалекти, роздрібленість носіїв яких і суто лінгвістичні розбіжності між ними завжди перешкоджали написанню загальноприйнятних урумських текстів. Можливо, щось подібне варто було б запланувати і для румеїв. Наразі маємо лише доволі спрощену граматику малоянісольського діалекту Г. Аніміци [Анимица, Галикбарова 2012]. Утім, уже наявні описи урзуф-ялтинського, ново-каракубського [Παλλού-Ζουραβλιόβα 1995] і сартанського діалекту [Сергиевский 1934] дають нам змогу

плекати надію, що подібні “узагальнювальні” підручники все ж таки можна створити і для румеїв.

Такі, доволі несподівані з огляду на теперішній стан справ проекти можуть бути реалізовані, оскільки ми перебуваємо на порозі чергового етапу розвитку грецького мовного питання. Європейська інтеграція, до якої залучена Україна, передбачає зовсім інше ставлення до мов національних меншин, включно з правом надання можливості здобувати початкову освіту рідною мовою. Однак ці нові цивілізаційні підходи не можуть діяти без згоди, ініціативи [Рибалко 2014] або хоча б мовчазної підтримки з боку самих національних меншин. У вирішенні мовних питань мають бути почуті цивілізовані носії, свідомі своєї культурної спадщини, і зокрема рідної мови, яку треба захищати як одну з ознак національної ідентичності [Баранова 2010].

Для надазовських греків такими способами розв’язання етнічних і мовних питань є статуалізація румеїв та урумів як корінного населення України з окремими мовами/діалектами, що не мають аналогів у світі, не тотожні жодній з наявних мов/діалектів і потребують державної підтримки і гарантії свого розвитку в межах конституційного та правового поля держави.

¹ Санкт-Петербург, РНБ, отдел рукописей, ф. Греческие рукописи, № 805–806. У зошитах записані 25 новогрецьких пісень, сім урумських і п’ять російських.

ЛІТЕРАТУРА

- Анимица Г. А., Галикбарова М. П. **Румэку глоса**. Донецк, 2012.
- Арадџиони М. А. **Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.)**: Пособие для студентов вузов и учителей общеобразовательных и национальных воскресных школ. Симферополь, 1999.
- Балабанов К. В., Пахоменко С. П. **Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття**. Маріуполь, 2006.
- Баранова В. В. **Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья**. Москва, 2010.
- Бацак Н. **Грецька спільнота надазов’я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття)**. Київ, 2010.
- Белецький А. А. Результаты двуязычия в говорах румейского языка на Украине (Тюркизмы румейского языка) // **Материалы конференции “Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова”**. Т. 1. Самарканд, 1964.
- Белецький А. А. Греческие диалекты юго-востока Украины и проблема их языка и письменности // **Ученые записки ЛГУ**. № 343. Кафедра общего языкознания. Серия “Филологические науки”. Вып. 73. Балканская филология. Ленинград, 1969.
- Белецький А. А. Рецензия на: Browning R. *Medieval and Modern Greek*. Hutchinson University Library, London, 1969. 152 p. // **Византийский временник**. Т. 32. Москва, 1971.
- Білецький А. О. Греки України та їх мова // Білецький А. О. **Вибрані праці**. Київ, 2012.
- Гавриил, архиепископ [Розанов В. Ф.]. Хронологическое описание церковной епархии Херсонской и Таврической // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. 2. Одесса, 1848.
- Гаркавець А. Н. О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья // **Советская тюркология**, 1981, № 2.
- Гаркавець О. М. Принципи становлення й розвитку урумської пісенної мови // **Мовознавство**, 1986, № 3.
- Гаркавець О. М. Уруми Надазов’я // **Східний світ**, 1993, № 2.
- Гаркавець О. М. **Уруми Надазов’я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, письменні пам’ятки**. Алма-Ата, 1999.
- Гаркавець О. М. **Урумський словник**. Алма-Ата, 2000.

Джуха И. Г. Мартиролог. Греческая операция: История репрессий против греков в СССР. Ассоциация греческих общественных объединений России. Санкт-Петербург, 2006. [Серия “Новогреческие исследования”; Проект “Греческий мартиролог” (история репрессий против греков в СССР)].

Дрига І. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (Караманлійські пам’ятки Анатолії) // Східний світ, 2008а, № 1.

Дрига І. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні. (Варіант 3–4) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 45. Львів, 2008b.

Елоева Ф. А. Понтийский диалект в синхронии и диахронии. Учебное пособие. Санкт-Петербург, 2004.

Захарова Г. Растрелянный греческий театр: к 80-летию основания Мариупольского государственного греческого театра. Мариуполь, 2012.

Калоеров С. А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов // Материалы по истории и культуре греков Украины / Сост. С. А. Калоеров, Г. Н. Чердакли. Вып. 1. Донецк, 1998.

Калоеров С. А. Советское и постсоветское время (1918–2011) // Документы по истории греков Приазовья: в 4-х томах. Т. 4. Харьков, 2017.

Кисилиер М. Л. О происхождении румейского языка // Индоевропейское языкознание и классическая филология. X. Материалы чтений, посвященных памяти профессора И. М. Тронского. Санкт-Петербург, 2006.

Костан К. З літератури маріупольських греків. Харків, 1932.

Латышев В. В. К начальной истории города Мариуполя // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 32. 1915.

Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. По материалам экспедиций 2001–2004 годов / Отв. ред. М. Л. Кисилиер. Санкт-Петербург, 2009.

Мариуполь и его окрестности. Мариуполь, 1892.

Муратов С. Н. Материалы по говорам тюркоязычных греков (урумов) Донецкой области УССР // Краткие сообщения Института народов Азии. № 72. Языкознание. Москва, 1963.

Рибалко О. Мистецькі і культурні заходи як один із засобів сприяння збереженню загрожених мов (на прикладі урумської мови) // Загрожені мови. Кримськотатарська та інші тюркські мови в Україні: збірник наукових праць. Київ, 2016.

Серафимов С. А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Материалы по истории и культуре греков Украины / Сост. С. А. Калоеров, Г. Н. Чердакли. Вып. 1. Донецк, 1998.

Сергиевский М. В. Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР. Общественные науки. Т. 7. Ленинград, 1934.

Смолина М. Урумский язык. Урум дили (приазовский вариант). Учебное пособие для начинающих с аудиоприложением. Киев, 2008.

Соколов И. И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. Т. 6. 1930.

Соколов И. И. Мариупольские греки. 1. Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV–XVIII вв.) // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. Т. 1. Ленинград, 1932.

Спірідонов Д. Історичний інтерес вивчення говірок Маріупольських греків // Східний світ, 1930, № 12 (3).

Трагедія греків України в історичній пам’яті українців (80-і роковини репресивної “грецької операції”): зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь, 2017.

Улуян А. А. Греческая национальная периодическая печать в России и СССР в первой трети 20 века // Academie Bulgare des Sciences. Institute d’ Etudes Balkaniques. Etudes Balkaniques, 1989, No. 4.

Хаджинова О. К. Греческие литераторы – современники Георгия Костоправа. Мариуполь, 2004.

Хартахай Ф. Христианство в Крыму. Симферополь, 1864.

Чернухин Е. Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования // Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української

державності. **Матеріали І регіональної конференції.** Донецьк. 15–16 грудня 2006 р. Донецьк, 2006а.

Чернухін Е. К вопросу об изучении родного языка и сохранении греческого этноса в Украине // **Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького.** Вип. 4. Кн. 2. Київ, 2006b.

Чернухін Є. Проблеми репертуару та особливості перекладів грецьких богослужбових текстів тюркськими мовами (на матеріалах урумських рукописів XVIII–XIX ст.) // **Мова та історія.** Вип. 103. Київ, 2009.

Чернухін Є. Караманлійські пам'ятки в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // **Рукописна та книжкова спадщина України.** Вип. 15. Київ, 2012.

Чернухін Є. Греки Надазов'я в пошуках свого місця в історії України: нотатки за невіданими джерелами 1950-х – 1960-х років // **Регіональна історія України.** Вип. 8. Київ, 2014а.

Чернухін Є. Історична пам'ять греків Криму та Надазов'я у невіданих краєзнавчих студіях кінця 1950-х – початку 1960-х рр. // **Крим від античності до сьогодення: Історичні студії.** Київ, 2014b.

Чернухін Є. Невідомий автограф Ксандри Костан (Олександри Костянтинівни Гаргали) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // **Східний світ,** 2014с, № 3.

Чернухін Є. К. **Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.** Київ, 2016а.

Чернухін Є. Рух за збереження мови і національних традицій у грецькому Надазов'ї: огляд листів до Андрія Білецького і Тетяни Чернишової 1950-х – 1980-х років // **Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії. Доповіді та матеріали всеукраїнської наукової конференції 20 листопада 2014 р.** Київ, 2016b.

Чернухін Є., Гальченко Е. О двух Евангелиях караманлийского письма XVIII в. из Крыма и Северного Приазовья // **Рукописна та книжкова спадщина України.** № 19. Київ, 2015.

Чернухін Є. К., Горбач Т. С., Купченко-Гринчук О. М., Лось В. Е. **Архів українських філологів А. О. Білецького і Т. М. Чернишової у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Біографічне дослідження. Науковий каталог.** Київ, 2014.

Чернухін Є., Пірго М. Родинні зв'язки та соціальний профіль маріупольського грека Івана Куркчу, укладача “Записок” першої половини XIX ст. // **Спеціальні історичні дисципліни. Збірник наукових праць.** Вип. 22/23. Київ, 2013.

Чернышева Т. Н. Греческий глоссарий Ф. А. Хартахая // **Вісник КДУ. Серія філології та журналістики.** № 2. Вип. 2. Київ, 1959.

Чернишова Т. М. Шевченко мовою греків на Україні // **Збірник праць 21-ої та 22-ої наукових шевченківських конференцій.** 1976.

Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація (1) // **Український історичний журнал,** 1998, № 6.

Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація (2) // **Український історичний журнал,** 1999а, № 1.

Якубова Л. Д. **Маріупольські греки (етнічна історія): 1878 р. – початок 30-х років XX ст.** Київ, 1999b.

Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.) // **Український історичний журнал,** 2004а, № 2.

Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.) (Закінчення) // **Український історичний журнал,** 2004b, № 4.

Якубова Л. Д. Елліністичні розвідки в архівах ВУАН // **Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького.** Вип. 4. Кн. 2. Київ, 2006.

Argyropoulos R. D. **Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860–1912).** Athènes, 2001 [Collection Histoire des Idées I].

Balta E. **Karamanlidika. Additions 1584–1900. Bibliographie analytique.** Athènes, 1987.

Baranova V. Local languages planners in the context of early soviet language policy: the case of Mariupol Greeks // **Revue des études Slaves. T. 88. Fasc. 1–2. 1917 en Russie. La philologie à l'épreuve de la Révolution.** Paris, 2017.

Browning R. **Medieval and Modern Greek.** London, 1969.

Clogg R. A Millet within a Millet: the Karamanlides // **I Kath’imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history**. Istanbul, 2004a.

Clogg R. The publications and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 // **I Kath’imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history**. Istanbul, 2004b.

Kaurinkoski K. **Le “retour” des Grecs de Russie. Identités, mémoires, trajectoires**. Ecole française d’Athènes, 2018.

Kisilier M. L. Folklore, literature and identity, or once more about Azov Greeks // **Judaica Petropolitana**, 2017, № 8. Special issue: Formation of Culture in Diaspora.

Miller M. G. **The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology**. 1974. Unpublished PhD thesis. Indiana University, Indiana.

Salaville S., Dalleggio E. **Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs**. I. 1584–1850. Athènes, 1958.

Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και Εκτοπισμοί. Οργάνωση και Ιδεολογία / Επ. Ι. Κ. Χασιώτης. Θεσσαλονίκη, 1997.

Папπού-Ζουραβλιόβα Αι. Η Ταυρορουμακή διάλεκτος των Ελλήνων της Αζοφικής στη Νοτιοανατολική Ουκρανία (περιοχή της Μαριούπολης) // **Αρχείο Πόντου**. Τ. 46. Αθήνα, 1995.

Συμεωνίδης Χ., Τομπαΐδης Α. Η σημερινή ελληνική διάλεκτος της Ουκρανίας // **Περιοδικό “Αρχείον Πόντου”**. Παράρτημα. Τ. 20. Αθήνα, 1999.

Χατζηδάκη Α. Η επιβίωση και η λειτουργικότητα των ελληνικών διαλέκτων της περιοχής της Μαριούπολης // **Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας**. Αθήνα, 1999a.

Χατζηδάκη Α. Η ελληνική διάλεκτος της Μαριούπολης: Διατήρηση ή μετακίνηση / Χριστίδης, Α.-Φ. (επιμ.). **“Ισχυρές” και “ασθενείς” γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού**. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 26–28 Μαρτίου 1997. Θεσσαλονίκη, 1999b.

REFERENCES

- Animitsa G. A. and Galikbarova M. P. (2012), *Rumeku glosa*, Donetsk. (In Russian).
- Aradzkhioni M. A. (1999), *Greki Kryma i Priazov’ya: istoriya izucheniya i istoriografiya etnicheskoy istorii i kul’tury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.): Posobiye dlya studentov vuzov i uchiteley obshcheobrazovatel’nykh i natsional’nykh voskresnykh shkol*, Simferopol. (In Russian).
- Balabanov K. V. and Pakhomenko S. P. (2006), *Natsional’no-kul’turne ta hromads’ke zhyttya hrekiv Ukrayiny v druhiy polovyni XX – na pochatku XXI stolittya*, Mariupol. (In Ukrainian).
- Baranova V. V. (2010), *Yazyk i etnicheskaya identichnost’. Urummy i rumei Priazov’ya*, GU-VSHE, Moscow. (In Russian).
- Batsak N. (2010), *Hrets’ka spil’nota nadazov’ya: etnokul’turni protsesy (ostannyya chvert’ XVIII – pochatok XX stolittya)*, Kyiv. (In Ukrainian).
- Beletskiy A. A. (1964), “Rezultaty dvuyazychiya v govorakh rumeyskogo yazyka na Ukraine (Tyurkizmy rumeyskogo yazyka)”, in *Materialy konferentsii aktual’nyye voprosy sovremennogo yazykoznaninya i lingvisticheskoye naslediyе E. D. Polivanova*, Vol. 1, Samarkand, pp. 120–122. (In Russian).
- Beletskiy A. A. (1969), “Grecheskiye dialekty yugo-vostoka Ukrainy i problema ikh yazyka i pis’mennosti”, in *Uchonye zapiski LGU*, Vol. 343: Balkanskaya filologiya, Issue 73, pp. 5–15. (In Russian).
- Beletskiy A. A. (1971), “Retsenziya na: Browning R. Medieval and Modern Greek. Hut-shinson University Library, London, 1969. 152 p.”, in *Vizantiyskiy vremennik*, Vol. 32, Moscow, pp. 266–267. (In Russian).
- Biletskiy A. O. (2012), “Hreky Ukrayiny ta yikh mova”, in Biletskiy A. O., *Vybrani praci*, Kyiv, pp. 38–41. (In Ukrainian).
- Gavriil, arkhiepiskop [Rozaov V. F.] (1848), “Khronologo-istoricheskoye opisaniye tserkovnoy eparkhii Khersonskoy i Tavricheskoy”, in *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 2, Odessa, pp. 197–220. (In Russian).
- Garkavets A. N. (1981), “O proiskhozhdenii i klassifikatsii urumskikh govorov Severnogo Priazov’ya”, *Sovetskaya tyurkologiya*, No. 2, pp. 46–58. (In Russian).
- Harkavets’ O. M. (1986), “Pryntsypy stanovlennya y rozvytku urums’koyi pisennoyi movy”, *Movoznavstvo*, No. 3, pp. 51–57. (In Ukrainian).
- Harkavets’ O. M. (1993), “Urummy Nadazov’ya”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 48–65. (In Ukrainian).

- Harkavets' O. M. (1999), *Urummy Nadazov'ya. Istoriya, mova, kazky, pisni, zahadky, prysliv'ya, pysemni pam'yatky*, Ukrayins'kyy kul'turnyy tsestr, Almaty. (In Ukrainian).
- Harkavets' O. M. (2000), *Urums'kyi slovnyk*, Almaty. (In Ukrainian).
- Dzhukha I. G. (2006), *Martirolog. Grecheskaya operatsiya: Istoriya repressiy protiv grekov v SSSR, Assotsiatsiya grecheskikh obshchestvennykh ob'yedineniy Rossii*, Aleteya, Saint Petersburg. (In Russian).
- Dryha I. (2008a), "Mova lystiv Tryfliya u porivnyal'no-istorychnomu vysvitleni (Karamanliys'ki pam'yatky Anatoliyi)", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 134–144. (In Ukrainian).
- Dryha I. (2008b), "Mova lystiv Tryfliya u porivnyal'no-istorychnomu vysvitleni. (Variant 3–4)", *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya filolohichna*, Issue 45, Lviv, pp. 215–224. (In Ukrainian).
- Yeloyeva F. A. (2004), *Potiyskiy dialekt v sinkhronii i diakhronii*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Zakharova G. (2012), *Rastrelyannyy grecheskiy teatr: k 80-letiyu osnovaniya Mariupol'skogo Gosudarstvennogo grecheskogo teatra*, Mariupol. (In Russian).
- Kaloyerov S. A. (1998), "O pereselenii grekov v Priazov'ye i osnovanii grecheskikh naselenikh punktov", in Kaloyerov S. A. and Cherdakli G. N., *Materialy po istorii i kul'ture grekov Ukrainy*, Issue 1, Donetsk. (In Russian).
- Kaloyerov S. A. (2017), *Sovetskoye i postsovetskoye vremya (1918–2011)*, Vol. 4, FLP Mrzina V. V., Kharkiv. (In Russian).
- Kisiliyev M. L. (2006), "O proiskhozhdenii rumeyskogo yazyka", in *Indoyevropeyskoye yazykoznanie i klassicheskaya filologiya. X. Materialy chteniya, posvyashchennykh pamyati professora I. M. Tronskogo*, Saint Petersburg, pp. 156–164. (In Russian).
- Kostan K. (1932), *Z literatury mariupol's'kykh hrekiv*, Kharkiv. (In Ukrainian).
- Latyshev V. V. (1915), "K nachal'noy istorii goroda Mariupolya", in *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 32, Odessa, pp. 3–25. (In Russian).
- Lingvisticheskaya i etnokul'turnaya situatsiya v grecheskikh selakh Priazov'ya. Po materialam ekspeditsiy 2001–2004 godov* (2009), M. L. Kisiliyev (Ed.), ALETEYA, Saint Petersburg. (In Russian).
- Mariupol' i ego okrestnosti* (1892), Mariupol. (In Russian).
- Muratov N. S. (1963), "Materialy po govoram tyurkoyazychnykh grekov (urumov) Donetskoy oblasti USSR", *Kratkiye soobshcheniya Instituta narodov Azii, Yazykoznanie*, No. 72, Moscow, pp. 178–191. (In Russian).
- Rybalko O. (2016), "Mystec'ki i kul'turni zakhody yak ody iz zasobiv spryiania zberezhen'ny zahrozhennykh mov (na prykladi urums'koyi movy)", in *Zahrozheni movy. Kryms'kotatars'ka ta inshi t'urks'ki movy v Ukraini*, NAS of Ukraine, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv, pp. 264–269. (In Ukrainian).
- Serafimov S. A. (1998), "Krymskiye khristiane (greki) na severnykh beregakh Azovskogo moraya", in Kaloyerov S. A. and Cherdakli G. N., *Materialy po istorii i kul'ture grekov Ukrainy*, Issue 1, Donetsk, pp. 69–93. (In Russian).
- Sergiyevskiy M. V. (1934), "Mariupol'skiye grecheskiye govory", *Izvestiya AN SSSR. Obshchestvennyye nauki*, Vol. 7, Leningrad, pp. 533–587. (In Russian).
- Smolina M. (2008), *Urumskiy yazyk. Urum dili (priazovskiy variant). Uchebnoye posobiye dlya nachinayushchikh s audioprilozeniyem*, BLANK-PRESS, Kyiv. (In Russian).
- Sokolov I. I. (1930), "O yazyke grekov Mariupol'skogo i Stalinskogo okrugov", *Yazyk i literatura*, Vol. 6, pp. 49–67. (In Russian).
- Sokolov I. I. (1932), "Mariupol'skiye greki. 1. Mariupol'skiye greki do poseleniya ikh na Ukraine (XV–XVIII vv.)", in *Trudy Instituta slavyanovedeniya Akademii nauk SSSR*, Leningrad, Vol. 1, pp. 297–317. (In Russian).
- Spiridonov D. (1930), "Istorychnyy interes vyvchennya hovirok Mariupol's'kykh hrekiv", *Shidnij svit*, No. 12 (3), pp. 171–181. (In Ukrainian).
- Trahediya hrekiv Ukrainy v istorychniy pam'yati ukrayintsiv (80-i rokovyny represyivnoyi "hrets'koyi operatsiyi")*: zb. materialiv nauk.-prakt. konf., m. Mariupol', 14 hrudnya 2017 r. (2017), MDU, Mariupol. (In Ukrainian).
- Ulunian A. A. (1989), "Grecheskaya natsional'naya periodicheskaya pechat' v Rossii i SSSR v pervoy treti 20 veka", in *Academie Bulgare des Sciences. Institute d'Etudes Balkaniques. Etudes Balkaniques*, No. 4, pp. 41–56. (In Russian).
- Khartakhay F. (1864), *Khristianstvo v Krymu*, Simferopol. (In Russian).

Khadzhinova O. K. (2004), *Grecheskiye literatory – sovremenniki Georgiya Kostoprava*, Mariupol. (In Russian).

Chernukhin E. (2006a), “Pamyatniki karamanliyskogo pis'ma v Ukraine: k postanovke problemy i o perspektivakh issledovaniya”, in *Rol' etnichnykh spil'not Donechchyny v rozbudovi ukrayins'koyi derzhavnosti. Materialy I rehional'noyi konferentsiyi, Donets'k, 15–16 hrudnya 2006 r.*, Donetsk. (In Russian).

Chernukhin E. (2006b), “K voprosu ob izuchenii rodnogo yazyka i sokhraneni grecheskogo etnosa v Ukraine”, in *Zapysky Istoryko-filolohichnoho tovarystva Andriya Bilets'koho*, Issue 4, Book 2, Kyiv, pp. 192–211. (In Russian).

Chernukhin Ye. (2009), “Problemy repertuaru ta osoblyvosti perekladiv hrets'kykh bohosluzhbovykh tekstiv tyurks'kymy movamy (na materialakh urums'kykh rukopysiv XVIII–XIX st.)”, *Mova ta istoriya*, Kyiv, Issue 103, pp. 7–34. (In Ukrainian).

Chernukhin Ye. (2012), “Karamanliys'ki pam'yatky v Instytuti rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho”, in *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny*, Issue 15, Kyiv, pp. 3–28. (In Ukrainian).

Chernukhin Ye. (2014a), “Hreky Nadazov”ya v poshukakh svoho mistysya v istoriyi Ukrayiny: notatky za nevydanymy dzherelamy 1950-kh – 1960-kh rokiv”, in *Rehional'na istoriya Ukrayiny*, Issue 8, Kyiv, pp. 223–238. (In Ukrainian).

Chernukhin Ye. (2014b), “Istorychna pam'yat' hrekiv Krymu ta Nadazov”ya u nevydanykh krayeznavchykh studiyakh kintsya 1950-kh – pochatku 1960-kh rr.”, in *Krym vid antychnosti do s'ohodennya: Istorychni studiyi*, Kyiv. (In Ukrainian).

Chernukhin Ye. (2014c), “Nevidomyy avtohrاف Kasandry Kostan (Oleksandry Kostyantynivny Harhaly) u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 85–93. (In Ukrainian).

Chernukhin Ye. K. (2016a), *Arkhiv protoiyereya Tryfiliya Karatsohlu: Pershodzherela z istoriyi hrekiv Krymu ta Nadazov”ya XVIII st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho, Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho*, Kyiv. (In Ukrainian).

Chernukhin Ye. (2016b), “Rukh za zberezhennya movy i natsional'nykh tradytsiy u hrets'komu Nadazov”yi: ohlyad lystiv do Andriya Bilets'koho i Tetyany Chernyshovoyi 1950-kh – 1980-kh rokiv”, in *Natsional'ne pytannya v Ukrayini: vyklyky suchasnosti, uroky istoriyi. Dopovidi ta materialy vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi 20 lystopada 2014 r.*, Kyiv, pp. 196–223. (In Ukrainian).

Chernukhin E. and Halchenko E. (2015), “O dvukh Evangeliyakh karamanliyskogo pis'ma XVIII v. iz Kryma i Severnogo Priazov'ya”, in *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny*, Issue 19, Kyiv, pp. 229–253. (In Russian).

Chernukhin Ye. K., Horbach T. S., Kupchenko-Hrynchuk O. M. and Los' V. E. (2014), *Arkhiv ukrayins'kykh filolohiv A. O. Bilets'koho i T. M. Chernyshovoyi u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho. Biohrافichne doslidzhennya. Naukovyy kataloh*, Kyiv. (In Ukrainian).

Chernukhin Ye. and Pirho M. (2013), “Rodynni zv'yazky ta sotsial'nyy profil' mariupol's'koho hreka Ivana Kurkchu, ukladacha ‘Zapysok’ pershoiy polovyny XIX st.”, in *Spetsial'ni istorychni dystsypliny. Zbirka naukovykh prats'*, Issue 22/23, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Kyiv, pp. 539–561. (In Ukrainian).

Chernysheva T. N. (1959), “Grecheskiy glossariy F. A. Khartakhaya”, in *Visnyk KDU. Seriya filolohiyi ta zhurnalistyky*, No. 2, Issue 2, Kyiv, pp. 113–124. (In Russian).

Chernyshova T. M. (1976), “Shevchenko movoyu hrekiv na Ukrayini”, in *Zbirnyk prats' 21-oyi ta 22-oyi naukovykh shevchenkivs'kykh konferentsiy*, Kyiv, pp. 254–263. (In Ukrainian).

Yakubova L. D. (1998), “Natsional'no-kul'turne zhyttya etnichnykh menshostey Ukrayiny (20–30-ti roky): korenizatsiya i denatsionalizatsiya (1)”, *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, No. 6, pp. 22–36. (In Ukrainian).

Yakubova L. D. (1999a), “Natsional'no-kul'turne zhyttya etnichnykh menshostey Ukrayiny (20–30-ti roky): korenizatsiya i denatsionalizatsiya (2)”, *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, No. 1, pp. 41–55. (In Ukrainian).

Yakubova L. D. (1999b), *Mariupols'ki hreky (etnichna istoriya): 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st.*, Kyiv. (In Ukrainian).

Yakubova L. D. (2004a), “Movna problema ta yiyi vplyv na etnokul'turne zhyttya ukrayins'kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-i rr. XX st.)”, *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, No. 2, pp. 121–132. (In Ukrainian).

Yakubova L. D. (2004b), “Movna problema ta yiyi vplyv na etnokul’turne zhyttya uk-rayins’kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-i rr. XX st.) (Zakinchennia)”, *Ukrayins’kyi istorychnyy zhurnal*, No. 4, pp. 82–90. (In Ukrainian).

Yakubova L. D. (2006), “Ellinistychni rozvidky v arkhivakh VUAN”, in *Zapysky istoryko-filolohichnoho tovarystva Andriya Bilets’koho*, Issue 4, Book 2, Kyiv, pp. 12–20. (In Ukrainian).

Argyropoulos R. D. (2001), *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860–1912)*, Athènes.

Balta E. (1987), *Karamanlidika. Additions 1584–1900. Bibliographie analytique*, Athènes.

Baranova V. (2017), “Local languages planners in the context of early soviet language policy: the case of Mariupol Greeks”, in *Revue des études Slaves*, T. 88, Fasc. 1–2: 1917 en Russie. La philologie à l’épreuve de la Révolution, Paris, pp. 97–112.

Browning R. (1969), *Medieval and Modern Greek*, Hutchinson University Library, London.

Clogg R. (2004a), “A Millet within a Millet: the Karamanlides”, in Clogg R., *I Kath’imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history*, The Isis Press, Istanbul.

Clogg R. (2004b), “The publications and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society before 1850”, in Clogg R., *I Kath’imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history*, The Isis Press, Istanbul, pp. 333–386.

Kaurinkoski K. (2018), *Le “retour” des Grecs de Russie. Identités, mémoires, trajectoires*, Ecole française d’Athènes.

Kisilier M. L. (2017), “Folklore, literature and identity, or once more about Azov Greeks”, *Judaica Petropolitana*, No. 8, Special issue: Formation of Culture in Diaspora, pp. 83–97.

Miller M. G. (1974), *The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology*, Unpublished PhD thesis, Indiana University, Indiana.

Salaville S. and Dalleggio E. (1958), *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584–1850*, Athènes.

I Éllines tis Rosías kai tis Sovietikís Énosis. Metikesiés kai Ektopismí. Orgánosi kai Ideologyá (1997), Ep. I. K. Khasiótis, Thessaloníki. (In Greek).

Pappou-Zouravlióva Ai. (1995), “Tauroroumaikí diálektos ton Ellínon tis Azofikís sti Notio-anatolikí Oukrania (periokhí tis Marioúpolis)”, *Arkhió Póntou*, Vol. 46, pp. 162–274. (In Greek).

Simeontidis Kh. and Tompaídís A. (1999), “I simeriní ellinikí diálektos tis Oukrantias”, *Periodikó “Arkheion Póntou”. Parártima*, Vol. 20, Athens. (In Greek).

Khatzidáki A. (1999a), “I epivíosi kai i litouryikótita ton ellinikón dialékton tis periokhís tis Marioúpolis”, in *Dialektikí thilaki tis ellinikís glóssas*, Athens, pp. 65–71. (In Greek).

Khatzidáki A. (1999b), “I ellinikí diálektos tis Marioúpolis: Diatírissi í metakínissi, Khristídis A.-Ph. (epim.)”, “*Iskhirés*” kai “*asthenís*” glósses stin Evropaikí Énosi: Ópsis tou glossikou íyemonismou. Praktiká Diethnou Sinedriou, Thessaloníki, 26–28 Martíou 1997, Kéntro Ellinikís Glóssas, Thessaloníki, pp. 517–524. (In Greek).

**“Мовне питання” греків українського Надазов’я:
об’єктивні, суб’єктивні та інші соціокультурні чинники**

Є. К. Чернухін

Питання загрозованих мов греків-ромейів та греків-урумів розглядається в контексті історії грецького мовного питання, особливістю якого були граматичні розбіжності між мовами Св. Письма, штучною мовою писемності та освіти (“катаревусою”), усною мовою та її локальними варіантами (діалектами). Визначаються чинники, що впливали на мовну ситуацію в “грецькому світі” та в українському Надазов’ї, для якої характерне використання однією особою кількох мов. Через давню зміну мови йдеться про два аспекти мовного питання: власне грецький та тюркський. Найчисленніша група тюркомовних християн мешкала в центральній частині Малої Азії і в XVII–XIX ст. створила особливу “караманлійську” культуру, що згасла після переселення її носіїв до сусідніх країн. Тюркомовні уруми Криму, а пізніше Надазов’я увійшли до сфери впливу цієї культури. Після переселення до Надазов’я румеї та уруми підлягали русифікації і практично не мали доступу до грецької освіти. 1926 р. в межах політики коренізації всім грекам РСРР мовою навчання була призначена новогрецька мова в її народній формі (димотика). Для урумів мовою освіти призначена кримськотатарська. Румейські мови Надазов’я слід вважати за окремі мови, споріднені з новогрецькою, якими з початку 1930-х років стараннями окремих осіб почали створюватися офіційні дискурси. Після зміни національної політики і масових репресій

1937–1938 рр. питання мови румеїв та урумів публічно не обговорюються до кінця 1950-х рр. У 1960-ті – 1980-ті рр. за активної участі низки київських учених відбувається часткове відродження національних традицій надазовських румеїв та урумів у загальносоюзному контексті. Проте з кінця 1980-х років починається чергове запровадження новогрецької мови в царині освіти України, і зокрема для греків Надазов’я. На цей час орієнтація на новогрецьку мову негативно позначається на румейських та урумських мовах, оскільки сфера використання їх весь час звужується. Для уникнення остаточного згасання цих мов необхідні окрема програма їхнього відродження, створення дидактичних матеріалів і мережі освітніх центрів.

Ключові слова: грецьке мовне питання, загрожені мови, надазовські греки, румеї, уруми

**“Языковой вопрос” греков украинского Приазовья:
объективные, субъективные и другие социокультурные факторы**

Е. К. Чернухин

Вопрос о вымирающих языках греков-румеев и греков-урумов рассматривается в контексте истории греческого языкового вопроса, основной особенностью которого являлось наличие грамматических различий между языками Св. Писания, искусственным языком письменной речи и образования (“кафаревусой”), устной речью и ее локальными вариантами (диалектами). Определяются факторы, повлиявшие на формирование языковой ситуации в “греческом мире” и в украинском Приазовье, для которой характерно использование одним лицом нескольких языков. По причине давней смены языка в ряде регионов “греческого мира” речь идет о двух аспектах общей языковой проблемы: собственно греческом и тюркском. Наиболее многочисленная группа тюркоязычных христиан проживала в центральной части Малой Азии и в XVII–XIX вв. создала особую “караманлийскую” культуру, угасшую после переселения ее носителей на территорию соседних стран. Тюркоязычные урумы Крыма и позднее Приазовья входили в сферу влияния караманлийской культуры. После переселения в Приазовье румеи и урумы подвергались руссификации и практически не имели доступа к греческому образованию. В 1926 г. в рамках политики коренизации всем грекам Советского Союза в качестве языка обучения был определен новогреческий язык в его народной форме (димотика). Для урумов языком образования был определен крымскотатарский. Румейские диалекты Приазовья следует рассматривать скорее как отдельные языки, родственные новогреческому, на которых с начала 1930-х годов силами отдельных лиц начинают создаваться официальные дискурсы. После изменения национальной политики и массовых репрессий 1937–1938 гг. вопросы языков румеев и урумов публично не обсуждаются до конца 1950-х годов. В 1960-е – 1980-е годы при активном участии ряда киевских ученых происходит частичное возрождение национальных традиций приазовских румеев и урумов в общесоюзном контексте. Однако с конца 1980-х годов начинается очередное внедрение новогреческого языка в сферу образования Украины, в том числе для греков Приазовья. В настоящее время ориентация на новогреческий язык оказывает отрицательное воздействие на румейские и урумские языки, поскольку сфера их употребления все более сужается. Во избежание окончательного исчезновения этих языков необходимо принятие отдельной программы по их возрождению, создание учебных материалов и сети образовательных центров.

Ключевые слова: вымирающие языки, греческий языковой вопрос, приазовские греки, румеи, урумы

Стаття надійшла до редакції 20.10.2018